

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

**ABDULLA QODIRIY NOMIDAGI
JIZZAX DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

PEDAGOGIKA - PSIXOLOGIYA FAKUL'TETI

DEFEKTOLOGIYA KAFEDRASI

“Himoya qilishga ruxsat beraman”
Pedagogika - psixologiya fakul'teti dekani
_____ prof.X.A.Meliyev
“ _____ ” _____ 2012 y.

**5141800 – Defektologiya yo'nalishi bo'yicha bakalavr
darajasini olish uchun**

**“KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI KAR BOLALARNI
O'QISHGA O'RGATISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI”
MAVZUSIDA BAJARILGAN**

BITI RUV MALAKAVIY ISH

Bajaruvchi: Quvanova Farida Botirovna
401 guruh talabasi
Ilmiy rahbar: dots. Nurmatov Rustam

Ishni himoyaga tavsiya etaman dots. Nurmatov Rustam _____
(imzo)

BMI Defektologiya kafedrasi yig'ilishining qarori
bilan (Qaror №10, 25.05.2012 y) himoyaga tavsiya
etilgan.

Kafedra mudiri v/b: X.Muzaffarova _____
(imzo)

JIZZAX - 2012

MUNDARIJA

KIRISH.....3-5

I BOB. ESHITISHDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNI O'QISHGA O'RGATISHNING PEDAGOGIK KONSEPSIYALARI

1.1. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini tarkib toptirish va rivojlantirish to'g'risidagi ta'limotlar tahlili.....6-10

1.2. Eshitishda nuqsoni bo'lgan va zaif eshituvchi bolalarni o'qishga o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlari.....11-17

II BOB. MAKTABGACHA YOSHDAGI KAR BOLALARNI O'QISHGA O'RGATISH TURLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI

2.1. Maktabgacha yoshdagi kar bolalarni nutqini rivojlantiruvchi nutq turlarining xarakteristikasi18-30

2.2. Maktabgacha yoshdagi kar bolalar nutqini rivojlantirishda o'qish turlaridan foydalanishning roli.....31-40

2.3. Predmetlarni tariflash va mustaqil o'qishga o'rgatish usullari.....41-52

XULOSALAR55-57

QO'LLANILADIGAN ADABIYOTLAR58-59

KIRISH

Ma'lumki, mustaqilligimiz davrida ko'p narsa, eng asosiysi jamiyatimizning siyosiy iqtisodiy va ijtimoiy negizi tubdan o'zgardi. Bu o'zgarishlar prezidentimiz I.A. Karimov tomonidan belgilab berilgan besh asosiy tamoyil asosida ro'y berdi.

Jamiyat ijtimoiy hayotining muxim tarkibiy qismi sifatida ta'lim ham o'zgartirish, yangilangan jamiyatning manfaatlari yo'lida hizmat qilmog'i kerak. Zamon, maktab va jamiyat ajralmasdir.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosati O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, kadrlar tayyorlash milliy dasturida. O'zbekiston respublikasida ta'limni rivojlantirishga mo'ljallangan Dasturga aks ettirilgan. Mazkur xujjatlarda ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari ta'lim tizimi, uning boshqaruv tarkibi, pedagog xodimlarning haq – huquqlari, burch va ma'suliyatlari ta'lim tizimidagi isloxlarni amalga oshirish vazifalari va boqichlari aniq belgilanib berilgan.

Ta'lim sohasidagi isloxlarning asosiy yo'nalishlari uning demokratik, insonparvarlik tamoyillarini qaror toptirish xalqimizning tarixiy an'analari va pedagogikasi, shuningdek jaxon xalqlari pedagogikasi yutuqlari asosida ta'lim mazmunini tubdan o'zgartirish shu maqsadda o'qituvchilar, pedagogik jamoalarning bilim va kunikmalarning puxtaligini ta'minlaydigan zamonaviy didaktik vositalarni qo'llashni keng ko'lamda yo'lga qo'yish, shu asosida ta'lim mazmunini yaxshilashga erishishdan iborat, deb e'tirof etiladi.

Muammoning dolzarbligi va metodologik asoslari.

Falsafani til va uni ong bilan bog'liqligi hamda til – borliq belgilash vositasi xaqidagi nazariyalari negizida ilmiy va amaliy tadqiqotlar o'tkaziladi. Til – muhim muloqot vositasi bo'lib, jamoa bo'lib ishlash jarayonida tilga ehtiyoj bo'lganligi sababli u paydo bo'lgan. A.S.Vigantiy va S.A.Zikovlvrning nazariyalarida tilning eng asosiy funksiyalari etib kommunikasiya va bilish funksiyalari etirof etilgan.

Keyingi yillarda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarga nutqiy muloqot asosida ona tilini o'rgatish tizimining joriy etilishi, predmet-amaliy faoliyatining keng qo'llanilishi eshitish qobiliyatini rivojlantirish bo'yicha ishni samarali tashkil etilishi munosabati bilan ularning nutqiy rivojlanishining saviyasi sezilarli yuksaladi.

Shu bilan birga eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar tomonidan nutqni o'zlashtirilishi murakkab va dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Ma'lumki, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarga til o'rgatish tizimida o'qishni o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur muammoni o'rganish uchun chuqur psixologik va pedagogik izlanishlar olib borilishi talab etiladi.

Tadqiqotning obyekti.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning o'qishga o'rgatish jarayoni.

Tadqiqotning predmeti.

Maktabga va kichik maktab yoshidagi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qishga o'rgatuvchi usul va uslublari qo'llaniladigan ish turlari va vositalari.

Tadqiqotning vazifalari.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qishga o'rgatish mazmuni, metod va uslublarni har tomonlama o'rganish samarali metodlarni tanlab umumlashtirish.

Tadqiqotning metodlari.

Ilmiy – metodik adabiyotlarni o'rganib chiqish, ularni taxlil qilish, ilg'or tajribalarni o'rganish.

Tadqiqotdan kutiladigan natija.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qishga o'rgatish bo'yicha samarali usul va vositalarni tanlash va joriy etish..

Tadqiqotning ilmiy va nazariy ahamiyati.

Tadqiqot natijasida o'qishni o'rgatish bo'yicha jamlangan samarali metodlar va ish turlari eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqiy rivojlanishini ta'minlaydi, ular ongli ravishda o'qishni, matnni tushunishni, uni taxlil qilishni, xikoyalab berishni, savollarga javob berishni o'rganadilar, bolalarning nutqiy muloqoti rivojlanib boradi.

I BOB. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qishga o'rgatishning pedagogik konsepsiyalari

1.1. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqini tarkib toptirish va rivojlantirish to'g'risidagi ta'limotlar tahlili

Bolalar hayotida eng muhim bo'lgan maktabgacha davrda bolalarning asosiy malaka va kunikmalari tarkib topib jismoniy, ahloqiy, aqliy, mehnat, estetik, ekologik, xuquqiy, iqtisodiy jihatdan tarbiyalanishga poydevor qo'yiladi. B.D.Korsunskaya, L.Muminova, V.Raxmonova, R.Shomaxmudova, M.Ayupova, I.Kismisina, D.Nurkildiyeva va boshqalarning ilmiy tadqiqotlaridan bolani shaxsi xar tomonlama va uyg'un rivojlanishi uchun tilni egallash zarurligini e'tirof etiladi. Maktabgacha davrda atrofdagilar bilan muloqotda bola tomonidan suzlashuv nutq o'zlashtirilishini, nutqni eshta olmaydigan kar bolalar esa mustaqil ravishda, muloqot jarayonida nutqni egallay olmasligini, kar bolalarni maxsus o'qitib borilmasa ularda ikkilamchi nuqson – soqovlik yuzaga kelishini takidlaydi. Kar bolaning umumiy komoloti uning nuqiy rivojlanishi bilan bevosita bog'liqdir. Ya'ni kar bolalarning nutqi faqat ularning (bevosita) umumiy rivojlanishi negizida shakllanish mumkunligini, shu bilan biraga ularning umumiy kamoloti so'zli nutqining rivojlanish darajasiga bog'liqligi L.S.Vigotskiy, F.F.Ray, L.P.Noskova, L.A.Golovchis, I.Kislisina, U.Fayziyeva va boshqa olimlarning asarlarida e'tirof etiladi.

Ilk davrda kar va eshituvchi bolalar o'rtasidagi farq sezilmaydi, nutqgacha bo'lgan davrda kar bolalarga xuddi eshituvchi bolalar kabi ovoz chiqarish, gugulash, so'ng g'uldurashdek, nutq ko'rinishlari xos bo'ladi. Keyinchalik, risoladagidek eshituvchi bolalar atrofdagilar nutqini eshitib va ularga tahlid qilib gapirishni boshlaganda kar bolalarning nutqi rivojlanmay qoladi, mavjud nutq kunikmalari ham so'nib boradi. Ilk darvdan boshlab kar bolalarning nutqini maxsus rivojlantirib borilsa, ikkilamchi nuqsonlarning paydo bo'lishini oldini olish, rivojlanishdagi yetishmovchiliklarni bartaraf etish imkoniyati paydo bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim didaktikasida eshituvchi bolaning to'laqonli rivojlanishini ta'minlash uchun hayotning birinchi kunidanoq yunaltirilgan

tarbiyani amalga oshirishni zarurligi e'tirof etiladi. Kar bolalar ta'limida o'shbu tomoyil bo'ndan ham kattaroq axamiyatga egadir.

Kar bolalarning maktabgacha ta'limida bolalarning eshitish qobilyatining pasayishi darajasi, vaqti, rivojlanishidagi o'ziga hos xususiyatlari xisobga olingan xolda umumiy pedagogik vazifalar bilan uyg'unlikda maxsus korreksion maqsadlarni amalga oshirish ko'zlanadi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning xar tomonlama kamol toptirish xamda maktab ta'limiga tayyorlash – maktabgacha tarbiya muassasalarining asosiy vazifasidir. Shu bilan birga kar bolalarning so'zli nutqini atrofdagi voqyelikni idrok etish xamda muloqot qilish vositasi sifatida ustirish kabi maxsus vazifa ham amalga oshiriladi. Kar bola eshitish asosida nutqni egallay olmasligi sababli, ularning nutqi o'zgacha yo'nalishda shakllanadi: ya'ni, kar bolalarning saqlanib qolgan, ziyon ko'rmagan (ko'rish, eshitish, xarakat – vibratsion, sezga) analizatorlaridan foydalangan xolda ularning so'zli nutqi shakllantiriladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi kar bolalarning ta'lim tarbiyasi, va nutqiy rivojlanishi qo'ydagi tamoyillar asosida tashkil etiladi.

1. Kar bolalarga ta'lim berishda ularning nutqini o'stirish vazifasi ularni xar tomonlama rivojlantirib borish negizida hal etiladi. Kar bolalarning nutqiy rivojlanishi ularning kundalik hayotida xamda ta'lim dasturida belgilangan barcha faoliyat turlarini tashkil etish jarayonida va uyg'unlikda ta'minlashi zarur.

2. Ta'limiy, tarbiyaviy va korreksion vazifalar maxsus yo'naltirilgan ta'lim vositvside xal etiladi. Bunda ta'lim berishning umumiy va maxsus metod va usullaridan foydalanib, eshitish qobilyatining buzilishi bilan bog'liq kamchiliklarini kompensatsiyalash vazifalari ko'zlanadi. Maktabgacha yoshdagi kar va me'yorda eshtadigan bolalarga ta'lim – tarbiya berishning farqi nimada?

Ma'lumki, eshituvchi bolaga ta'lim berishning muxim sharti va samarali vositasi xisoblanuvchi so'zli muloqot kar bolalarda maxsus o'qitishsiz shakllanmaydi. Shu sababli, kar bolalarning so'zli nutqini shakllantirish uchun boshqa yo'llar izlash zarurati tug'iladi.

S.A.Zikov, B.D.Korsunskaya, L.P.Noskova, L.A.Golovchis, U.Fayziyeva, F.Amimxodshayevalar tomonidan o'tkazilgan ko'p yillik tadqiqot va amaliyot natijasida, bevosita muloqotda nutqni o'zlashtirishga yordam beruvchi kompensator vosita daktilologiya ekanligi isbotlandi. Bunda, eshtuv orqali nutqni o'zlashtirish, og'zaki va daktil nutqni ko'rib idrok etish psixologik jixatdan xar xil jarayonlar ekanligini unutmazlik kerak.

Daktil nutqni muloqotda o'zlashtirilishini ta'minlash uchun sensor qobilyat, ya'ni, ko'rish, xarakat, taktil – vibrasion sezgi va idrok, xamda psixik funksialar yuqori saviyada bo'lishi talab etiladi. Kar bolalarni talaffuz qilishga, labdan o'qishga maxsus o'rgatish natijasida og'zaki muloqoti rivojlanib boradi.

Og'zaki nutqni o'stirish va eshitish qobilyatini rivojlantirish maktabgacha tarbiya yoshidagi kar bolalar ta'limidagi maxsus vazifalardir. Talafuzni shakllantirish, labdan o'qishga o'rgatish murakkab jarayonlar bo'lib, yalpi bolalar bilan va aloxida mashg'ulotlar uchun ancha vaqt ajratilishini talab etadi.

Nutqni egallash chog'ida kar bola yana bir to'sqinlikga duch keladi. Me'yorda eshtuvchi bola, gapirishni boshlamasdan ko'pincha so'zlar ma'nosini tushunadi. Asta sekin u tanish bo'lgan buyumlar va hodisalar nomini eslab qoladi. Nutqdan foydalanish jarayonida so'zlarning ma'nosi umumlashtiriladi.

Kar bolalarda esa bu jarayon o'zgacha kechadi. Kar bolalarning nutqiy muloqoti cheklanganligi sababli ularning tafakkuri orqada qolib rivojlanadi, nutq vositasida atrofdagi olamni bilish imkoniyati chegaralanadi. Shu sababli kar bolalar bilan tasavvur va tushunchalarni shakllantirish va umumlashtirish yuzasidan ko'proq ish olib borish talab etiladi.

Kar bolalar bog'chasida bolalarni keng ma'noda so'zli muloqodga tayyorlash maqsadida o'qishga o'rgatiladi, mustaqil o'qish esa cheklangan nutqiy muloqotni kompensatsiyalash vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, ta'lim – tarbiyaviy va korreksion vazifalardan kelib chiqqan xolda, maktabgacha tarbiya muassasalarida mashg'ulotlar xajmi va ahamiyati ko'payadi. Mashg'ulotlar o'yin tarzida o'tkazilsa-da ular ko'p vaqtni egallaydi va dam olish va erkin o'yin faoliyati uchun kam vaqt qoladi.

Maktabgacha tayyorgarlikni ko'rmagan kichik maktab yoshidagi kar bolalarning ta'lim jarayoni maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar ta'limidan keskin farq qiladi. Kar o'quvchilarining nutqiy va umumiy rivojlanishi muayyan va sezish soxasidagi tajribasi asosida kechadi. Albatta bo'nday xol ta'lim jarayonini ancha yengillashtiradi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi kar bolalar esa tasavvur, bilim va malakalarini nutq bilan uyg'unlikda egallaydilar, bu esa ularning tafakkuri va nutqini o'sishini ta'minlaydi.

Nutqi hali rivojlanmagan kar o'quvchining so'zli nutqining shakllanishi savod (o'qish va yozish)ga o'rgatish bilan bir vaqtda boshlanadi. Bunda so'zni analitik (taxlil qilib) idrok etilishi hamda aniq, ravon gapirishi ta'minlaydi. Maktab o'quvchilari tomonidan talffuzni nisbatan tez o'zlashtirilishi natijasida bevosita muloqotda Daktil va og'zaki nutqdan keng foydalanish imkoniyati paydo bo'ladi. Qiyinchiliklar paydo bo'lganda yozma nutqdan foydalaniladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi kar bolalar esa tovushlarni o'zlashtirishda ancha orqada qoladilar. O'quvchilar alifboning asosiy tovushlar talaffuzini yarim o'quv yil davomida o'zlashtira olsa, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola ta'limning uchunchi yiliga kelib asosiy tovushlarni talaffuz eta olishi kerak. Shuning uchun, daktil nutq, ayniqsa dastlabki uch yilda, maktabgacha yoshidagi kar bolalar nutqini bevosita muloqotda shakllantirish vositasi xisoblanadi.

O'yin bolalarning asosiy faoliyatlaridan biri bo'lib, o'yin jarayonida kar bolalarning bilimi jarayonlari shakllanadi.

Yuqorida qayd etilganlardan kelib chiqqan holda maktabgacha tarbiya yoshidagi kar bolalarning nutqiy va psixik yetishmovchiliklarni kompensasiyalash vositasi xisoblanadi hamda ularning nutqi quyidagi tamoyillar asosida rivojlanadi.

1. Kar bolalarning nutqi bevosita muloqotda hamda maxsus mashg'ulotlarda rivojlantiriladi.
2. Analitik o'qishga (3,5-4) yoshdan boshlab o'rgatib boriladi.
3. Ta'lim jarayonida daktil nutqdan foydalaniladi.
4. Ta'lim jarayonida leksik va grammatik tushunchalar va umumlashtirishlar shakllantirilib boriladi.

5. Soʻzli muloqotni kengaytirish vositasi sifatida oʻqishga va xikoyalarni bogʻlanishli bayon etishga oʻrgatishdan keng foydalaniladi.

Mazkur tamoyillarga amal qilish uchun nutqni muloqot jarayonida va muloqot vositasi sifatida shakllantirish talab etiladi. Bunday imkoniyat daktil nutqdan foydalanish sharoyitida yaratiladi.

1.2. Eshitishda nuqsoni bo'lgan va zaif eshituvchi bolalarni o'qishga o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlari

Maktabga tayyorlov sinfda ona tilini o'rgatish ishining alohida bo'limi savodga o'rgatish bo'limidir. Mazkur bo'lim eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarda dastlabui o'qish va yozish malakalarini rivojlantirish, aniqrog'i yozma nutqni o'zlashtirish vazifasini amalga oshirilishini nazarda tutadi. Og'zaki nutqdagidek kabi, yozma nutqning impressiv shakli, ya'ni o'qish va ekspressiv shakli – yozuv ajratiladi. Impressiv va yekspressiv nutqni egallashda nafaqatgina kar bolalar, balki eshitadigan balalar xam katta qiyinchiliklarga duch keladilar. Qiyinchiliklar o'qish mexanikasini egallash va o'qiganlarning mazmunini tushunib yetishda ko'zga tashlanadi.

O'qish va yozish malakalari – nutqiy malakalaridir, o'qish va yozish esa nutqiy faoliyatning turlari xisoblanadi. Nutqiy faoliyat va malakalarni egallashda motiv (sabab) va ehtiyojlar katta axamiyatga ega. Eshituvchi bola tomonidan og'zaki nutq muloqot jarayonida o'z – o'zidan tabiiy ravishda o'zlashtiriladigan bo'lsa, yozma nutq ongli va maqsadli ravishda o'zlashtirilishini talab etadi.

O'zbek tili yozuvi – tovush, fonemali yozuvdir, ya'ni xar bir fanemaga mos begi, grafikasi mavjud. O'qish mexanizimi aloxida yozma (bosma) belgilarini va belgilar majmuasini mazmunli birliklarga aylantirishdan iborat. Yozuv jarayonida tovushlar xarflarga, o'qishda xarflar tovushlarga aylantiriladi.

O'qish va yozuvning psixologik – fiziologik negizini o'rganib chiqqan psixologlar, tilshunoslar, metodislar nutqiy faoliyatning mazkur turlarini egallash uchun bolalardan iroda, aql, jismoniy kuchning talab etilishini e'tirof etadi. O'qitishning boshida o'qish jarayoni sekin kechadi: bola bitta xarfni idrok etadi, tanib oladi, kerakli tovushga aylantiradi. So'zda qancha xarf bo'lsa, shucha aqliy – irodaviy xarakat bajariladi. O'qishning texnik tomonini o'zlashtirilishi ham diqqat e'tibor va g'ayratni talab etadi. Biroq o'qilgan so'zning ma'nosi xar doim ham bolalar tomonidan yaxshi tushunilmaydi. O'qilganlarning ma'nosini tushunishi o'qish bilan bir vaqtda kechmaydi. O'qish chog'ida tovushlarni birlashtirish katta

qiyinchiliklarni to'g'diradi, bolalar aloxida tovushlarni talaffuz etadi, lekin bo'g'inlay olmaydi.

Xozirgi paytda umumta'lim maktablarda bolalar sovodini chiqarishda tovushli analitik – sintetik metod qo'llaniladi. O'shbu metodga ko'ra o'qituvchi bolalarga jonli nutqdan so'zlarni, so'zlardan bo'g'inlarni, bo'g'inlardan tovushlarni ajratishni o'rgatadi. So'zdagi tovush va uning talaffuzi ajratilgandan keyin o'qituvchi tovushning belgisini, ya'ni xarfni ko'rsatadi. Keyin bolalar yangi xarflardan bo'g'in va so'zlarni tuzishga o'rganadilar.

Surdopedagogikada mavjud bo'lgan turli tizimlar doirasida sovot o'rgatish muassasalariga turlicha yondashilgan. Mimik tizimda asos etib, bolalarning imo ishoralari nutqini rivojlantirilishi olinadi. Yozma nutqga imo ishorali belgilarni garfik belgilariga o'tkazish orqali o'rgatilar edi. Yozishga o'rgatish jarayoni quydagi ko'rinishda bo'lgan: buyum va u xaqidagi tasavvuridan mimik belgiga, undan yozuvga; o'qishda – grafik obrazdan – mimik belgiga, undan predmet tasavvurga utiladi.

Tilga o'rgatishning yozuvli tizimda asos etib, yozma nutq olinar edi. Yozma nutq negizida og'zaki nutq shakllantiriladi. Yozuvda tushunchalar grafiklarga aylantiriladi, o'qishda grafik obrazlarda – tushunchalarga o'tilardi. Ushbu ikki tizim amalyotida savotga o'rgatish jarayoni grafik obrazlarni eslab qolib bilan taqqoslashga keltirilardi. Savot o'rgatish yozma nutqni rivojlantirish bilan uyg'unlikda kechadi, shu sababli nutq o'stirish deganda savod o'rgatish ham nazarda tutiladi.

Sof og'zaki metodda o'qish va yozuvni og'zaki nutqni o'stirish vositasi deb tan olinardi. Surdopedagog N.M.Iagovski kar – soqovlar maktabida o'qishda yozuvda nomiga o'rgatilishini e'tirof etgan. O'qish va yozishni o'rgatishda N.M.Iagovski tovushli sintetik metod qo'llanilishini tavsiya etadi: tuvushni talaffuz qilishga o'rgatib, keyin xarfni o'qish va yozishni, so'ng bo'g'in va so'zni yozish va o'qishga o'tiladi.

O'qish va yozishga o'rgatish metodikasining rivojlanishida 1939 – yilgacha F.A.Rau, N.A.Rau, S.A.Zikovlar tomonidan yaratilgan “Alifbo” kitoblari

xizmat qilgan. Umumta'lim maktablarda qo'llaniladigan tovushli analitik – sintetik metod nutq tovushlarini eshitish va farqlash, so'z, bo'g'in tovushlarni ajratish va ularni birlashtirish, ya'ni sintezlashni nazarda tutadi. Karlar maktabida ham savod o'rgatish so'zni talaffuz etishdan boshlanadi. Lekin keyin og'zaki so'z emas, ravishda berilgan so'z, ya'ni uning xarfli tarkibi taxlil etiladi. Tahlil etish jarayonida bolalar talafuzga o'rganadilar. Alifbo asosida savod o'rgatish metodikasining taxlili ushbu metod to'g'rirog'i tovushli emas, xarfli analitik sintetik metod ekanligini ko'rsatildi. Sababi, jadvalchalarda yozilgan so'zlar tahlil va sintez qilinadi.

Kar bolalarni o'qitish amaliyotining rivojlanishi tovushli analitik – sintetik metodni yuzaga kelishiga olib keladi. Ushbu metodni moxiyatini S.A.Zikov quydagicha ta'riflaydi: savod o'rgatish ishi og'zaki nutqning rivojlanishi asosida amalga oshiriladi. O'quvchilar tovushni aloxida ravishda va so'z tarkibida talaffuz etishi bilan, so'zning grafik obrazini ko'rsatishga, ya'ni savod o'rgatishga o'tiladi. O'quvchilar talaffuz etishi bilan so'zning grafik obrazini ko'rsatishga, ya'ni savod o'rgatishga o'tiladi. O'quvchilar talaffuz qilishni o'rgangan so'zlarni o'qish va yozishga o'rganadilar. O'qish va yozishga bir vaqtning o'zida o'rgatiladi.

Savodga o'rgatish og'zaki nutqning ketidan boshlanishi sababli savodga o'rgatish yoshi 1.5 yilgacha davom etardi. Ushbu savodga o'rgatish metodikasi 1950 yillarning oxirigacha saqlanib keyin maktablarda nutqiy muloqot tamoyili asosida tilga o'rgatish tizimi joriy etildi.

Savodga o'rgatish muammolariga mamlakatimiz surdopedagoglari U.Yu.Fayziyeva, F.J.Alimxodjayeva, I.K.Kislitsina, X.Gaynuddinovlarning ilmiy izlanishlari bag'ishlangan. Ilmiy tadqiqotlarda o'qishga o'rgatishda analitik – sintetik tovushli metoddan foydalanish yo'llari ochib beriladi.

Xar bir pedagogik tizimning o'ziga xosligi o'sha tizimning nazariy asoslari, undan kelib chiqqan ta'lim, yo'nalishlari kankret tashkiliy sharoit va shakllariga bog'liqdir.

Surdopedagogikaning barcha tanish bo'lgan tizimlarida birinchi navbatda ta'limning turli bosqichlari ajratilgan. Til bo'yicha barcha o'zlashtiriladigan

material bosqichlari bo'linib mazmun va hajm jixatdan murakkablashib, kengaytirilib borgan.

Ta'limning muayyan bosqichi uchun nutqiy malakalarning rivojlantirishga bitta talablar, keyingi bosqichda murakkabroq talablar qo'yilgan. Ta'limni bosqichma bosqich berilishi ko'p xolda bir tomonlama belgilanib, bolalarga yoki dastlabki bilim asoslarini olish imkonichtlari yaratilgan yoki maktab kursi bo'yicha keng ma'lumot olish sharoiti yaratilgan. To'liq ma'lumot olish imkoniyati bolalarning aqliy qobilyati, eshitish xolati, oilaviy tarbiya sharoiti, eshitish qobilyatini pasayish vaqtiga bog'liq bo'lsada, eng muhimi kar bolaning ota – onalarining moddiy – ta'minot axvoliga bog'lanardi. Ta'lim olish muddati kar bolalar uchun turli bo'lgan.

Kar bolalarning zamonaviy maktabida 12 yillik ta'lim olish belgilanib uning davomida umumta'lim maktabining 9 yillik xajmdagi ma'lumot beriladi. Ta'limni bosqichlarga ajratish avvalo ta'limning asosiy maqsadi 9 yillik maktabi o'quv fanlari doirasida umumta'lim ma'lumot berish, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida davom etirishi uchun zamin yaratish.

Ta'lim jarayonining bosqichlarga ajratilishi kar bolalarning yosh va psixofizik imkoniyatlariga ham bog'liqdir. Ba'zi tilni egallashga oid va nutqiy malakalarga qo'yiladigan talablar katta yoshdagi bolalar tomonida, psixik bilish jarayonlarining ma'lum darajaga yetgan xoldagina o'zlashtirishi mumkun, ayrim talablar faqat boshlang'ich maktabda o'zlashtirilishi mumkin.

Ta'limning aloxida bosqichlarining ajratilishi yana bir omil – kar bolalarning tilning xar xil tur va shakllarini egallash imkoniyatlariga bog'liqdir, ta'limning xar xil bosqichlarida nutqning tur va shakllarini xar xil miqdor va nisbatda ishlatilishi dastlabki va yetakchi nutq shakllarini tanlash talab etiladi.

Ona tiliga o'rgatishda bosqichlarining ajratilishi tilning tabiyatiga ham bog'liq. Tilning ba'zi qonuniyatlari, aloqalari, munosabatlari amaliy ravishda o'zlashtiriladi, til sistemasining boshqa xususiyatlari maxsus kuzatuv, analiz umumlashtirishlarni talab etadi va mavjud amaliy bazaga tayangan xolda keyinchalik o'zlashtiriladi. Masalan, sintagmatik aloqalar, yani suzdagi tovushlar

o'rtasidagi, gapdagi so'zlar va so'z birikmalar, matndagi gaplar o'rtasidagi aloqalar, jonli bog'lanishli nutqda nomoyon bo'ladi va nutqni qullash jarayonida o'zlashtiriladi. Paradigmatik aloqalar, so'zlar o'rtasidagi mazmunli aloqalar (sinonim, antonim, omonim) so'zlarning shakllanishi, tuslanishi, gramatik kategoriyalar o'rtasidagi bog'lanishlar til tizimiga xosdir.

Shunday qilib kar bolalar maktabida ona tilini o'qitishni bosqichlarga bo'linishi didaktik (ta'limni xajmi) psixofiziologik, lingvistik omillarga bog'liqdir.

Kar bolalarga ta'lim berish kursi 4 ta asosiy bosqichga ajratiladi.

Dastlabki bosqich – maktabgacha davrni o'z ichiga oladi va bolalar maxsus maktabgacha ta'lim muassasasiga borgan xolda 4 – 5 yil davom etadi maktabgacha tayyorgarlik ko'rmagan bolalar maktabning tayyorlov sinfida ta'lim oladilar.

Ikkinchi bosqich – 1-4 boshlang'ich sinflarni qamrab oladi. Unda 7-yoshdan 10-11 yoshgacha bo'lgan bolalarda ta'lim oladilar.

Uchunchi bosqich – 5-7 o'rta sinflarni qamrab, unda 11-13 yoshli o'quvchilar ta'lim oladilar.

Turtinchi bosqich – 8-12 sinflarni qamrab oladi.

Ko'rsatilgan bosqichlar ona tili faniga kirgan o'quv fanlarining vazifalari, mazmuni, bolalarni nutqiy rivojlantirish yo'nalishlari, qo'llaniladigan metodik yo'llari bilan farqlanadi.

Tayyorlov bosqichning bosh vazifasi – qisqa muddat ichida muloqot uchun zarur bo'lgan nutqiy materialni egallashini taminlashdir.

Ta'limni mazmuni dastlabki muomilani o'rnatish va egallangan tajriba va bilish faoliyatini nutqida aks ettirishda ishtirok etadigan darak, undov, so'roq gap va so'zlardan tashkil topadi.

Nutqiy rivojlanish vazifalari kompleks ravishda uchta bo'lim, ya'ni daktil nutqini o'stirish, og'zaki nutqni, savod o'rgatish orqali amalga oshiriladi. Bundan tashqari, nutqiy malakalar predmet amaliy faoliyat, eshitish, qobilyatini rivojlantirish va talaffuzni shakllantirish darslarida shakllantiriladi. Darsdan

tashqari ekskursiya, kuzatuvlar, maishiy xo'jalik faoliyat jarayonlardan olingan bilim va tasavvurlar nutq vositasida ifodalash o'rgatildi.

Kar bolalarning nutqiy rivojlantirish vazifalari tilga oid qobilyatni rivojlantirish, nutqiy faoliyat turlarini shakllantirish, til tizimi va qonuniyatlarini o'zlashtirish vositasida amalga oshiriladi.

Tilga oid qobilyatlarni rivojlantirish nutqni idrok qilish, tushunish, bayon etish va hosil qilish psixofiziologik mehanizmini shakllantirishdir. Bolalar ta'limning dastlabki kunlaridanoq shunday sharoitga tushib qoladiki, ularga murojat etilgan nutqqa munosabat bildirish, mazmuniga qarab nima so'rayotgani, nimaga undalyotgani tushunish zarurati to'g'iladi. O'quvchilar o'qituvchi va tarbiyachining amaliy va nutqiy faoliyatiga taqlid qilishga, ularning nutq namunalarini qo'llashga o'rganadilar. Nutqni idrok etish talaffuzga o'rgatish va eshitish qobilyatini rivojlantirish darslarida o'rgatiladi. Nutqni qabul qilish va ifodalash jarayonlarini jadallashtirish, maqsadida daktilolamyadan foydalaniladi. Maktabgacha tayyorgarlikni ko'rmagan bolalar uchun daktilologiya dastlabki nutq shakli bo'lib, og'zaki nutq bilan bir vaqtda o'stiriladi.

Til qobilyati faqat muloqot jarayonida paydo bo'lib, predmet amaliy faoliyat, o'yin, kuzatuv, darslarda tashkil etilgan muloqotda rivojlanadi. Til qobilyati tilni idrok etish va uni qo'llash jarayonida taraqqiy etadi. Shuning uchun nutqiy material og'zaki daktil o'qilib, talaffuz etiladi. O'zlashtirilmagan tovushlar qisqartirilgan fanemalar tizimiga mos ravishda o'xshatib talaffuz etilishi mumkin. Materialni idrok etishning yetakchi usuli – eshituv – qo'ruv usuli bo'lib, so'zlashuv nutq materialning bir qismi eshituv orqali idrok etish uchun beriladi.

Nutq o'stirish bo'yicha ishining ikkinchi yo'nalishi – nutqiy faoliyat turlarini egallashdir. Bolalar daktillash, eshituv – ko'ruv orqali idrok etish, so'zlash, o'qish, yozuv malakalarini egallaydilar. Har bir nutq turining maqsadi muloqotga kirishish vazifasini bajarishdir, ya'ni topshiriqni bajarish murojaat qilish, iltimos, istak, savolni bayon etish, murojat etilgan nutqni tushunish. Tayyorlov bosqichda bolalar birgalikdagi faoliyatda natijalarga erishish, o'qituvchi va o'rtoqlarini tushunish maqsadida nutq vositalarini qo'llaydi.

Ishning uchunchi yo'nalishi – tilning tizimini o'zlashtirishga tayyorlash, mazkur davrda amaliy xarakterga ega. Bolalar amaliy muloqot sharoitida savol va javoblarni ajratish, topshiriq va xabarlarni farqlash, tasdiqlovchi va inkor etuvchi gaplarni ajratishni o'rganib boradi.

Ba'zi savollarga javob berib o'quvchilar leksik va grammatik umumlashtirishga tayyorlanadi. Kim? Nima? – predmetning ma'nosini, nima qilyapti? – harakat ma'nosini, qanday? – belgi ma'nosini, kimning? – egalik ma'nosini, nechta? – son ma'nosini anglatishini bilib oladi. Biroq bolalarga so'zlarni turkumlarga ajratish, til birliklarini solishtirishga maxsus o'rgatilmaydi. O'qituvchi biron narsani so'rash, xabar berish, savol berish uchun yordam sifatida berilgan tayyor gaplarni o'zlashtiradi va sintagmatik aloqa namunalarni to'playdi. Mana ruchka. Ruchkani so'ra. Tolibning ruchkasi yo'q. Ruchkada emas, qalamda yoz. O'qituvchi qanday holda qaysi so'zlarni ishlatilishini bolalardan so'ramaydi va tushuntirib o'tirmaydi. Material tayyor holda o'zlashtiriladi va kerakli joyda ishlatiladi.

Metodik usullar: tayyorlov bosqichda qo'llaniladigan metodik usullar bolalarning ish imkoniyatlarini, o'zlashtiriladigan nutq vositalari, ishning yo'nalishiga qarab tanlanadi. Birinchi navbatda – darslarda, darsdan tashqari, kun davomidagi faoliyatda, individual mashg'ulotlarda paydo bo'ladigan tabiiy sharoitlardan foydalaniladi. Bundan tashqari, o'quvchilarni muloqotga undaydigan, hissiyotiga ta'sir etadigan maxsus sharoit yaratiladi. Va nixoyat, mazkur bosqichda, didaktik o'yin va mashqlarni qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Sinfdan tashqari vaqtda – rolli o'yinlarda predmet amaliy faoliyat jarayonida qog'oz, plastilin, loy, mozamka bilan ishlash paytida nutqni o'stirish asosiy yo'nalish xisoblanadi.

Dastlabki bosqichda berilgan nutqiy material va nutq o'stirish vositalari va metodlari, keyingi bosqichlarda takomillashtirilib boriladi va bolalarning nutqiy muloqotini shakllanishiga hizmat qiladi.

II BOB. Maktabgacha yoshdagi kar bolalarni o'qishga o'rgatish turlari va ularning xususiyatlari

2.1. Maktabgacha yoshdagi kar bolalarni nutqini rivojlantiruvchi nutq turlarining xarakteristikasi

Eshitishda nuqsoni bo'lgan balalar nutqi kun davomidagi barcha faoliyatlar jarayonida uyushtirilgan muloqotda hamda maxsus nutq o'stirish mashg'ulotlarida o'stiriladi. Kar bolalar nutqining rivojlanish saviyasiga ko'ra bu yo'nalishlarining ahamiyati va miqdori o'zgarib boradi. nutq o'stirish ishlarini tashkil etish paytida so'zli nutqning turli shakllaridan foydalaniladi. kichik va o'rta maktabgacha yoshdagi kar bolalarga ma'lim berish jarayonida og'zaki va yozma nutq yozuvli kartochkada global ravishda o'qish, ya'ni yaxlit qabul qilish uchun taqdim etiladi. Katta gurux balalari analitik (harflarni tanigan holda) o'qishi kerak.

Shuningdek balalarni o'qitishda daktil nutqdan keng foydalaniladi. Daktil nutq kichik gurux bolalari bilan global ravishda hamda analitik o'qishga o'rgatish va so'zlashuv nutqni o'stirish jarayonlarda qo'llaniladi.

Og'zaki, yozma, daktil nutqning ta'lim berish hamda o'zaro muloqotdagi o'rni, nisbiy miqdori dasturning mazmuni va maqsadiga ko'ra o'zgarib boradi.

Daktil nutq

Kar bolalarning ta'limida daktil nutqning ishlatilishi dastur va metodikaning asosi bo'lgan qo'yidagi tamoyillar bilan belgilanadi:

1. Kar bolalar ta'limining mazmuni eshituvchi bolalarga ta'lim berish dasturi mazmuniga imkoniyat boricha yaqinlashtirish.
2. Nutqni nafaqat mashg'ulotlar jarayonlarida, balki muloqot chog'ida ham o'stirish.
3. Daktil nutq vositasida so'zlarni yodlash va o'qishga o'rgatish jarayonini osonlashtirish.

Daktilologiya yunoncha doktylos – bormoq, logos – nutq so'zlaridan kelib chiqadi. Daktilologiya barmoqlar vositasida tasvirlangan alifbo bo'lib, kar va zaif eshituvchilarning o'zaro muloqotida qo'llaniladi. Daktil nutq yozma va og'zaki nutqqa yaqin bo'lgan so'zli nutq shakli xisoblanadi.

Daktil nutqning og'zaki va yozma nutq oldidagi afzalliklari nimada? Kar bolalarga ta'lim berishda, ularning nutqni shakllantirishda daktilnutqning o'rnini qanday ekan?

B.D.Korsunskayaning metodikasida daktil nutq 3 – 4 yoshdan boshlab faqatgina idrok etish obyektini bo'lib qolmasdan, nutqni ifodalash vositasi sifatida xizmat qilish mumkinligi ko'rsatiladi. Bunda bolalarning talaffuz shakllanmaganiga qaramay, barcha so'zlarni idrok etish hamda daktil orqali ifodalash imkoniyati tug'iladi. Shuningdek, nutqni shakllantirish jarayonida bolalarning talaffuz imkoniyatlaridan emas, ularning muloqoti va bilishga doir faoliyatini rivojlantirish ehtiyojidan kelib chiqib nutqiy materialni tanlash mumkin bo'ladi. Natijada lug'at zaxirasini kengaytirish yengilroq va tezroq kecha. Kar bolalar tomonida vaqtliroq va faol ravishda o'zaro hamda daktil alifboni bilgan eshituvchi kishilar bilan muloqotida so'zli nutqdan foydalanish imkoniyati paydo bo'ldi.

Bunda nutqni egallash jarayoni asosli bo'lib, ularning ehtiyojlari bilan bog'lanadi.

Xozirgi kungacha surdopedagoglar daktil nutq qaysi nutqqa imo – ishorali, yozma yoki og'zakiga yaqinligi to'g'risida baxslar yuritilmoqda. Aksariyat olimlar daktil nutqni yozma nutq turi deb hisoblaydi. I.A.Sokolenskiy ilk bor shakl va funsiya jihatidan daktil nutq og'zaki nutqqa yaqin ekanligini tasdiqlaydi. Daktil nutq bevosita muloqot qilish jarayonida bemalol ishlatilishi mumkin. Vaziyatga ko'ra yuzning mimikasi, ifodali harakatlarning o'zgarishi daktil nutqni og'zaki nutqqa yaqinlashtiradi. Shu bilan birga daktil nutq og'zaki nutqdan farqli ularoq ko'zga yaqqol tashlanadi va yaxshi farqlanadi.

Ma'lumki, og'zaki nutqning K,+Q,T/XX,S,Z,T,B,P,D,T, kabi tovushlar talaffuzini ko'rib turib farqlash qiyin bo'ladi. Daktil xarflarini esa ko'rib o'zlashtirish va farqlash mumkin. Daktil begilar aniq va dona – dona qabul qilinadi va bolalar tomonidan bemalol ifodalanadi.

Daktil nutqning ahamiyati shundaki, u 2,5 – 3 yoshdan boshlab bolalar tomonidan idrok etilayotgan nutqni taxlil qilish, til birliklarini

o'zlashtirilishini ta'minlaydi. Bunday holat yozma nutqqa ham taalluqlidir. Biroq daktil harflar, yozma harflardan farqli ravishda bolalar tomonidan taqlid asosida aniq tasvirlanishi mumkin. Agarda bolalar atrofdagi kishilar u bilan va o'zaro muloqatda daktil nutqidan foydalansa, kar bolalarning nutqi tuzulishi jixatidan eshituvchi bolalar nutqi kabi rivojlanadi. Faqatgina og'zaki yoki yozma nutq asosida nutqni to'liq o'zlashtirish imkoni bo'lmaydi.

Daktil nutq maktabigacha yoshdagi bolalarning xar xil faoliyatlarini tashkil etilishi bilan uyg'unlikda rivojlanib borishi uning afzalliklarini belgilaydi. Ya'ni, yozuvli kartochka yoki qo'lga qarab o'qishni taklif etib, bolalarga yangi so'zlarni tez va oson o'rgatish mumkin bo'ladi. Shunday qilib, imo ishorali nutqdan keragidan ortiq foydalanishning oldi olinadi, so'zli nutqning rivojlanishi jadallashtiriladi.

Daktil nutq funksiyasiga ko'ra og'zaki nutqqa tuzilishiga ko'ra og'zaki nutqqa yaqin bo'ladi.

Demak, daktil nutqdan foydalangan xolda kar bolalar tomonidan ilk davridanoq bevosita muloqotda qo'llash imkoni yaratilishi, ularning ta'limida daktil nutqni ishlatish zaruratini belgilaydi.

Ko'p yillar davomida daktil nutq idrok etish jixatidan osonligi va tushunarligi uchun labdan o'qish malakasini rivojlanishiga to'sqinlik qiladi deb xisoblanardi. B.D.Korsunskaya, S.A.Zikov, F.F.Rau tomonidan o'tkazilgan ilmiy pedagogik tadqiqotlar og'zaki va daktil nutqqa to'g'ri o'rgatilib borilsa daktil nutq labdan o'qishga to'sqinlik qilmasdan, aksincha bu malakalarining tez rivojlanishiga yordam berishini ko'rsatdi. Chunki labdan nutqni tez o'qib olishi uchun bolaning umumiy rivojlanishiga yetarli darajada bo'lishi va so'zlarni to'liq bilishi zarur. Metodika muvofiq daktil nutqdan foydalangan xolda tovush va xarflar tarkibi tanish bo'lgan so'zlarni labdan o'qishga o'rgatiladi. Shuningdek, daktil nutq tovushlar talafuzining sifatiga ham ijobiy ta'sir etishi ma'lum. Daktil nutqning qo'llanilishi, tovushlar talafuzini puxta o'rgatish o'rgatish, mustaxkamlash va farqlash imkonini beradi va xali yaxshi yo'lga qo'yilmagan

tovushni qo'llashdan xalos etadi. Chunki notug'ri talafuzining mustaxkamlanishi nutqning noaniq bo'lishiga olib keladi.

Albatta daktil nutq ta'lim berishning maqsadi etib belgilanmaydi, balki daktil nutqqa, so'zli nutqning og'zaki va daktil shaklini tez suratda o'zlashtirish vositasi sifatida qaraladi.

Daktilologiyani qo'llab so'zli nutqni muvofaqqiyatli egallanishi ko'p xollarda daktil nutqdan metodik jixatdan to'g'ri foydalanishi bilan belgilanadi.

Daktil belgilar taqlid asosida o'zlashtirilgani uchun, daktil nutqdan foydalangan kishilar daktillash texnikasi, ya'ni qo'l va barmoqlarning xolatiga katta e'tibor berishi kerak.

Yozma nutq.

Yozma nutqni egallash deganda, yozma matnni tushunish va o'z fikrlarini yozma ravishda bayon etishni tushuniladi. Yozma nutq egallanishi uchun yozish va o'qish texnikasini o'zlashtirishi kifoya emas. Yozma nutq og'zaki nutqdan tuzilishi, funksiyasi ishlatilishi jixatdan farq qiladigan nutq xisoblanadi. A.S.Vigotskiy yozma nutqning tuzilishi va sintaksisi og'zaki nutqning tuzilishiga nisbatan mukammalroq va kengaytirilganroq ekanligini e'tirof etib, xatto eshituvchi bolalar uchun ham yozma nutqni egallash qyeyin ekanligini ko'rsatgan. Yozma ravishda bayon etilgan matnni idrok etishda imo – ishora, ohang, muayyan vaziyatning mavjudligi kabi og'zaki nutqning yordamchi vositalardan foydalanish imkoniyati bo'lmaydi, uni tushunish uchun ixtiyoriy diqqatni jamlash, bilish jarayonlarini kuchaytirish talab etiladi. Bundan tashqari, yozma nutqning yozilishi va talafuzi o'rtasidagi farq ham yozma nutqni tushunishda muayyan qiyinchiliklarni to'g'diradi.

Maktabgacha surdopedagogika amaliyotida kartochkalarga yozilgan so'zlarni global idrok etilishini yozma nutqni egallash deb xisoblanar edi. Biroq, yozma nutqqa A.S.Vigotskiy, D.M.Baskislar tomonidan berilgan tavsifiga ko'ra, yozuvli kartochkalarni global idrok etilishi yozma nutqqa o'rgatish vositasi emas, balki so'zlarni qabul qilish jarayonini yengillashtiradigan vositasi sifatida ko'riladi. So'zlarni labdan o'qish, baktil nutqni qo'ldan o'qish, so'zdagi xar bir elementni

aloxida – aloxida va ketma – ket idrok qilinayotganligi sababli, bolalar uchun qiyin. Bolalar bilan muomilada yozuvli kartochkalarni ishlatish chog'ida muayyan vaziyat mavjudligi, daktil nutq, og'zaki nutq kabi yordamchi vositalar, so'zni yaxlit birlik sifatida idrok etilishi va bunday xol bolalar tabiatiga mosligi, nutqni qabul qilinishini osonlashtiradi.

Shunday qilib, kar bolalarga ta'lim berishda qo'llanilgan yozuvli kartochkalar yozma nutqqa o'rgatishga yordam berishini xisobga olib, yozuvli kartochkalarni sharli ravishda yozma nutqni qo'llash deb qabul qilishimiz mumkin. Yozma nutqqa o'rgatishda turli jumlar hamda bog'lanishli nutqni tushunishga o'rgatish ham nazarda tutiladi. Yozma nutqqa o'rgatish jarayoni muayyaf izchillikda amalga oshiriladi.

Diqqatni rivojlantiruvchi tayyorlov mashqlarni o'tkazish chog'ida xarflarni farqlashga o'rgatb boriladi. Ayni paytda buyumlar nomi hamda buyruqlar nomi yozilgan kartochkalarni global ravishda farqlash uchun beriladi. O'qishini o'rganib olishi bilan bolalar mashg'ulotlar paytida va muomilaga yozuvli jadvalchalarni daktil va og'zaki o'qiydilar. Bolalarga buyrak maylidagi 10 – 15 ta fe'lni tushunishga o'rgatilgandan so'ng, xozirgi zamon fellari ishtirokida darak gapni tushunish va mustaqil ravishda tuzishni o'rgatiladi. Muomiladagi yozuvli kartochkalardan foydalangan xolda, bolalar asta sekin o'qish texnikasini egallab, yozilgan matining mazmunini tushuna boshlaydilar va shunday qilib yozma nutqni to'laqonli o'zlashtirishga tayyor bo'ladilar.

Ta'limning ikkinchi yilidan boshlab o'qishga hamda jumla va matnlarni tuzishga o'rgatish bo'yicha sistematik ish olib boriladi. Jumla va matnlar og'zaki – daktil shaklda tuzilib bayon etilsa ham, bunday nutqni shartli ravishda “yozma nutq” deb tushunamiz chunki matnlarda yozma gaplar tuzilishiga xos darak gaplardan foydalaniladi.

Yozuvli so'zlardan foydalanishning qulay tomonlari quyidagilarda:

Kichik maktab yoshidagi bolalar nutqni faqat ko'rish idroki vositasida qabul qila olishi sababli yozilgan so'zlarni idrok qilish ularga osonroq hisoblanadi.

So'zlardagi harflar tarkibini bilib olishdan avval bolalar, so'zni biror narsa yoki xodisani ifodalovchi hamda biror hatti xarakterga undovchi belgi sifatida qabul qilishga odatlanadilar. Ya'ni so'zlarni taxlil qilib daktil va ovozni chiqarib o'qishdan avval, bolalar so'zlarni global idrok etib farqlaydilar, tegishli narsalar bilan solishtiradilar. Shunday qilib, yozuvli kartochkalardan foydalanib o'qish texnikasiga o'rgatish va yozma nutqqa o'rgatish jarayonlari bir xil kechadi. Yozuvli kartochkalar nutqdagi so'zlarni qabul qilish xamda og'zaki yoki daktil shakilda bayon etishni yengillashtirish maqsadida qo'llaniladi.

Og'zaki nutq

Maktabgacha kar bolalarni og'zaki nutqni o'stirish, ya'ni talaffuzi va labdan o'qish qobilyatini rivojlantirish, nutqni rivojlantirish jarayonning tarkibiy qisimlaridir. Og'zaki nutqni o'stirish tizimi kar bolalarning talaffuzini shakllantirish hususiyatlari bilan belgilanadi.

K.A.Moreva, D.D.Korsunskaya, I.Kislisina, U.Fayziyeva, F.Alimxodjayevalar tomonidan muloqotga daktil va yozma nutqdan foydalanib, og'zaki nutqni rivojlantirish ishini tashkil etish tamoillari va metodik tavsiyalari ishlab chiqilgan. Mazko'r metodikaga og'zaki nutqning o'rni qo'yidagiga belgilanadi:

Og'zaki nutq muloqotning dastlabki vositasi bo'la olmaydi, sababi, bu o'rinni yozuvli kartochkalar egallaydi. Shuningdek, og'zaki nutq muloqotda asosiy va yetakchi vosita ham bo'la olmaydi, bu rolni daktil nutq bajaradi. Shunday qilib, og'zaki nutq maktabgacha yoshdagi bolalar so'zli nutqni shakllantirishda asosiy maqsad etib belgilanadi, sababi, eshituvchilar bilan muloqotda kar bolalar boshqa turdagi nutqdan foydalana olmaydilar.

Og'zaki nutq, muloqotda og'zaki nutqdan foydalana olishni ta'minlash maqsadida rivojlantiriladi. Biroq, o'qitish vositasi sifatida, bevosita muloqotda o'zlashtira ololmasligi tufayli, og'zaki nutqdan ko'ra yozma va daktil nutqlar afzalliklar ega bo'ladi. Bolalarga notanish bo'lgan so'zlar, iboralar, so'z birikmalar ma'nosini og'zaki tushuntirish imkoniyati bo'lmaydi. Eng muhimi daktil nutqdan farqli o'laroq, og'zaki nutq bevosita muloqotda o'zlashtirilmaydi. Og'zaki nutqni

bolalar tomonidan o'zlashtirilishi uchun maxsus metod va vositalarni qo'llab, umumiy tarzidagi va yakkama – yakka mashg'ulotlarni tashkil etish talab etiladi; shuningdek, talaffuzga o'rgatish, labdan o'qishga o'rgatish jarayni murakkab bo'lib, daktilga o'rgatishga nisbatan ko'proq vaqt va kuchni talab etadi.

Kar bolalarga ta'lim tarbiya berishda og'zaki nutq dastlabki bosqichda o'qitishning predmeti va maqsadi bo'lib xizmat qiladi, asta sekin talaffuz va labdan o'qish malakalari rivojlanishi bilan, og'zaki nutq muloqot vositasi, ayrim xollarda o'qitish vositasi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Og'zaki nutqni o'stirish dasturi va metodikasiga muvofiq bolalarni labdan o'qishga o'rgatish va talaffuzini shakllantirish nazarda tutiladi.

L a b d a n o' q i s h

Og'zaki nutqni ko'rib idrok etish, ya'ni labdan o'qish murakkab jarayonidir.

Ma'lumki, ayrim toqushlar talaffuzi ko'zga ko'rinmaydigan nutq azolarining xarakati ishtirokida amalga oshiriladi, chinonchi, xiqildoq mushaklarining, yumushoq tanglay, deafragma, tilning orqa va yon qismlarining harakatlari ko'zga ko'rinmaydi. Artikulyasiya azolarining ko'zga ko'rinadigan xarakatlarini ham ko'pincha bir biridan farqlash qiyin. **Masalan:** b-p-m, d-t, s-z, k-k-x, sh-j tovushlar talafuz etilayotganda bunday hol ro'y beradi. Odatda, kar bolalar notanish bo'lgan so'zlarni labdan o'qiy olmaydilar. Gapirish chog'ida so'zlarga urg'u berish, kerakli joyida to'xtalish va nutq ohangini o'zgartirish kabi jixatlarga e'tibor qilinmasa ham nutqni tushunish qiyin bo'ladi. Demak, muloqot jarayonida kar bolalar faqat tanish bo'lgan hyech bo'lmasa daktil ravishda o'zlashtirilgan material asosida olib boriladi. Labdan o'qishga bolalar barcha turdagi mashg'ulotlarga hamda kundalik muloqot jarayonida o'rgatiladi.

Dastlabki ravishda olib boriladigan mashqlar bilan mustasno. Dastlabki davrda, bolalar hali xarflarni bilmasdan turib, ularni nutqiy muloqotga yo'naltirish maqsadida, so'zlarni global ravishda farqlash hamda labdan o'qish uchun bir necha so'zlar beriladi. Bolalar o'qishni boshlashi hamda ayrim so'zlarni xatto daktil shakltida o'zlashtirish bilan, ularni nutqni labdan o'qishini mashq qildirish kerak

bo'ladi. Bundan avval, kattalar so'zlarni takroran talaffuz qilishga o'rgatib boriladi, sababi, so'zni talaffuz qilishga o'rgatib boriladi, sababi, so'zni talaffuz qilishi uni labdan o'qib bilib olishga yordam beradi.

Bolalar bilan muloqotda bo'lgan qishilarning to'g'ri artikulyatsiyasi labdan o'qish jarayonini osonlashtiradi. Buning uchun kattalar tomonidan bir xil artikulyatsiya qilinishiga erishish hamda tovushlarni aniq va ravshan talaffuz etish talab etiladi. Gapirayotgan kishining nutq tezligi biroz sekinlashgan bo'lishi, so'zlarni bo'rtirib talaffuz etish, bo'g'inlab gapirishga yo'l qo'ymaslik kerak. Maxsus mashqlar o'tkazish chog'ida, o'zlashtirilgan material normal tezlikda beriladigan bo'lsa, bevosita muloqotda nutq tezligi biroq sekinroq bo'lib qolishi, artikulyatsiya esa ravon, ifodali kerak. Dastlabki davrda tarbiyachi va pedagoglar ko'zgu yonida to'g'ri artikulyatsiya mashqlarini bajarib turishlari lozim.

Labdan o'qishga o'rgatish jarayoni samarali bo'lishi uchun har kungi nutq zaryatkasi mashqlariga ko'p uchraydigan nutqiy materialni o'yin tarzida berish tavsiya etiladi.

Talaffuzga o'rgatish

Talaffuzga o'rgatish jarayoni nutq o'stirish tizimining ajralmas qismi hisoblanib, atrofdagilarga tushunarli bo'lgan talaffuzni shakllantirish, hamda muloqotda og'zaki nutqdan foydalanish ehtiyojini tarbiyalash nazarda tutiladi.

So'zli nutqni daktil va yozma nutq yordamida rivojlantirilgani sababli, suloqot ehtiyojidan kelib chiqqan holda mashg'ulot uchun nutqiy material tanlanib, so'zlar zaxirasi hamda muomila qilish imkoniyati kengaytiriladi. Talaffuzga o'rgatish mashg'ulotlariga esa, lug'at aniq talaffuzni va nutq tezligini rivojlantirish zarurati va izchilligidan kelib chiqqan holda tanlanadi. Talaffuzga o'rgatish uchun, beriladigan material osondan murakkabga tamoyili asosida, konsentrik tuzilishda berilib, ta'limning oxiriga kelib, asosiy tovushlar talaffuzi o'zlashtirilishi ta'minlanadi. (Rau F.A., Lerngard E.I., Rau F.F.) talaffuzga o'rgatish chog'ida avval daktil shaklida o'zlashtirilgan so'zlar va iboralar tanlanadi. Masalan: "R" tovushini talaffuz etishga o'rgatish jarayonida sistemalilik, izchillik tushunarlilik, kabi didaktik tamoyillarga asoslanib bolalar tomonidan o'zlashtirilgan, ya'ni

so'zning harf tarkibi va ma'nosi tanish bo'lgan lug'at tanlanadi. Chunki bola uchun birdaniga ham tovushini o'zlashtirishi, uni so'zda talaffuz etishi, so'zdagi harflar ketma-ketligini bilishi, ma'nosini tushunishi juda mushkuldir. Bu qoidaga barcha ta'lim yillarda rioya etish zarurdir. Katta guruxda bolalarga so'zlar, jumladan tashqari she'rlar ham o'rgatiladi. Ma'nosi notanish bo'lgan matnlarni yodlash uchun berish tavsiya etilmaydi. Bayramlarda mazmuni tushunarli bo'lgan va aniq talaffuz etiladigan she'rlar o'qilishi kerak.

Talaffuzga o'rgatish uchun ma'lum darajada cheklangan hajimdagi lug'at olinganligi sababli, talaffuz qilinadigan so'zlar puxta tanlanishi, talaffuzi yaxshi yo'lga qo'yilishi, keyinchalik muloqotda bemalol ishlatilishi kerak. So'zlar kar bolalar ta'limi dasturning nutq o'stirishi bo'limidan olinadi. Nutqiy material doimiy ravishda va izchillik bilan talaffuz etilib tursa atrofda qilargalarga uni tezroq tushuna oladi va shunday qilib bolalarda nutqiy muloqotga bo'lgan ehtiyoji o'sib boradi.

Agar bolalar daktil nutq vositasida muloqot qila olsa, talaffuz malakalari rivojlanish bilan ular ham nutqiy muloqotda qo'llanilishini B.Korsunskaya tomonidan o'tkazilgan tajribalar tasdiqladi. Talaffuz malakalari rivojlanishi bilan bolalar daktillashni og'zaki nutq bilan uyg'unlashtira boshlaydi: so'zlar va iboralarni yaxshi mustaxkamlagach daktil nutqdan foydalanmasdan, og'zaki nutqni ishlatadilar; faqat qiyinchiliklar yuzaga kelganda yana daktil nutqqa muroja etadi. Shu sababli har bir tovushni aniq talaffuz etilishiga e'tibor berishi. Talaffuzga o'rgatishga konsentrik metod asosida yaqinlashtirilgan talaffuz qilish ruxsat etiladi. Yaqinlashtirilgan talaffuzni noaniq talaffuzdan farq qilish va talaffuz kamchiliklarini to'g'irlab turish lozim.

F.F. Rau tomonidan talaffuzga o'rgatish qo'yilmagan tovushlarni o'rnini bosuvchi qo'yidagi tovushlar bilan almashtirish tavsiya etiladi.

P – P; P – B; P – B:

M – M – M

T – D; T – T; D – D:

N – N;

F – F;

V – V;

S – Z – Sh; S – Z; Sh – J;

E – I – Y;

L – R – L;

K – G – Q - / - X – K – G – X.

Qo'yilmagan tovushlar, masalan "L" tovushini "N" yoki "T" tovush bilan almashtirishga yo'l qo'ymaslik kerak.

F.F.Rau, V.I. Bel'tyukov, F. Alimxodjayevalarning maktab yoshidagi o'quvchilar talaffuzidagi o'ziga xosliklarni o'rganish yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarda o'ndosh tovushlarni noaniq talaffuz etilishini, tovushlarni "yutib yuborish" bo'g'inlab talaffuz etish, urg'ularga rioya etmaslik bolalar talaffuzining aniqligiga katta ziyon ko'rsatilgan. Unli tovushlardan a,u,o',i undosh tovushlardan l,g,k,g',s,sh,r to'g'ri talaffuz etilishi nutqning aniq bo'lishiga yordam beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarga bunday xatolar xos xisoblanadi. Shuning uchun noto'g'ri talaffuzni bartaraf etish qiyin bo'lganligi sababli, tovushlar noaniq talaffuz etilishiga yo'l qo'ymaslik zarur.

Daktil belgilar yordamida "yutib yuborilgan" va buzib talaffuz etilgan tovushlar talaffuzni to'g'irlash mumkin bo'ladi. Masalan: "stakan" so'zi o'rniga "satakan" deb talaffuz etilsa, so'zni daktillab, bolaning xatosi ko'rsatiladi. Shuningdek so'zlarni qismlarga bo'lib (lekin bo'g'inlab emas) gapirib, talaffuzdagi kamchiliklarni tuzatish imkonini beradi. Kamchilik tuzatilgandan so'ng so'zlarni yaxlit, bo'lmasdan, ravon talaffuz etish talab etiladi.

Ovozni balandligi, nutqning tezligi va so'zdagi urg'ular ham nutqni aniqligini belgilaydi. I.A. Sokolyanskiy nutq tembrning buzilishiga olib kelish mumkinligini, pas nutq aksariyat hollarda aniqroq bo'lishini e'tirof etadi. Shrg'uli bo'g'inni ham juda intensiv talaffuz etish tavsiya etilmaydi, urg'uli unli tovushlarni uzoqroq talaffuz etib, urg'uni ko'rsatishni o'zi kifoyadir.

Nutq normal sur'atni izchillik bilan tezlashtirib borish zarur. Me'yordagi nutq orfoepiya qoidalarga javob berishi lozim. Biroq bog'cha yoshidagi bolalardan orfoepiya qoidalarga rioya etishi talab etilmaydi.

So'zning tuzilishi bolalar tomonidan yaxshi o'zlashtirilgandan keyin orfoepiya ustida ish olib boriladi. Maktabda yozishga o'rgatgatcha chog'ida orfoepiya qoidalari osonroq o'zlashtiriladi.

So'zlar erkin talaffuz etiladigan bolalar daktil nutqdan keladilar. Biroq daktil nutqda erta voz kechishi, ya'ni daktillamasdan og'zaki gapirishni bolalardan talab etish, so'zning harfli tarkibini o'zlashtirilishini qiyinlashtiradi.

Barcha yuqoridagi ko'rsatmalarni frontal va yakkama – yakkama mashg'ulotlarni o'tkazish chog'ida e'tiborga olish kerak. Mashg'ulotlar boshida o'tkaziladigan nutq mashqlarga talaffuz, sur'at, urg'u kabi nutqning jihatlari ustida ishlash tavsiya etadi.

Kar bolalarning nutqi mazmunli, ongli, tushunarli bo'lishiga erishish chog'i og'zaki nutq yuqori saviyada bo'lishi talab etiladi. Og'zaki nutq ravon, aniq tushunarli bo'lishi uchun quyidagi shart – sharoitlari ta'minlanishi kerak:

1. Bolalarni muloqotga og'zaki nutqdan foydalanishga yo'naltirish.
2. Bolalarning umumiy rivojlanishini ta'minlash, daktil shaklidagi nutq zaxirasini kengaytirib borish.
3. Yozuvli daftarchalar va daktil nutqdan o'z vaqtda og'zaki nutqdan foydalanishga o'tish (yaqinlashtirib talaffuz etishdan boshlab aniq talaffuzga erishishi).
4. Bolalar nutqidagi fanetik, leksik, gramatik xatolarni mashg'ulotlar va muloqot paytida to'g'rilab borish.
5. Nutqni egallagan kar bolalarga eshituvchi bolalar bilan muomilada bo'lishga erishish.

Kar bolalar nutqini shakllantirish davrida so'zli nutqini turli shakllarni, nutqni qabul qilish va bayon etishda har xil miqdor va nisbatlarda ishlatiladi. Ta'limning birinchi bosqichida (5 – voy) davomida nutqini qabul qilishda yetakchi bo'lib yozma nutqni global o'qish, qisman labdan o'qishdan foydalaniladi. Daktil

nutqdan mustaqil ravishda bayon etish uchun foydalaniladi. Keyinchalik, daktillash malakalari rivojlanishi bilan, daktil nutq yordamida bo'lish imkoniyati ortib boradi.

Og'zaki roli tayyorlov va undan keyingi davrida unchalik sezilmaydi, u ancha vaqtgacha o'qish predmeti bo'lib qoladi. Nutq materialini daktil shaklida berilishi yozuvli jadvalchalardan qabul qilishga nisbatan bolalardan nutqiy rivojlanishning yuqoriroq darajasida bo'lishini talab etadi. So'zlarni jadvalchalardan, daktil o'qib farqlashga o'rganib bo'lgandan keyin, nutqiy materialni labdan o'qishga o'rganmog'i lozim. Demak, nutqning turli shakllari (og'zaki, yozma, daktil)ning o'rni va ahamiyati nutqiy materialni o'zlashtirish darajasi, nutqning mazmuni va xarakteri ko'ra o'zgarib boradi.

Ta'limning birinchi yilida qabul qilishda yetakchi bo'lib yozma jadvalchalardan foydalaniladi, undan keyin daktil va labdan o'qishga o'tiladi. Bolalar bog'chasi ta'limning so'ngi yilida barcha nutq materialini bolalar labdan o'qiy olishi zarurdir.

Daktil nutq, yozma nutq yordamchi vosita sifatida qo'llaniladi, ya'ni bola labdan o'qiy olmagan holda daktil yoki yozma nutq beriladi.

***Ta'lim jarayonida nutqning turli shakllardan
foydalanish tartibi.***

<i>Nutqning idrok etilishi</i>	<i>Nutqning ifodalanishi</i>
<p style="text-align: center;">1. Yozilgan yoki gapirilgan so'zning global shaklida farqlash (tayyorlov davrining boshida)</p> <p style="text-align: center;">2. Yozuvli jadvalchalardagi so'zlarni daktillab o'qish (faol idrok etish asosida)</p> <p style="text-align: center;">3. Daktil nutqni daktillayotgan shaxsning ketidan daktillagan holda idrok etish.</p>	<p style="text-align: center;">1. Kattalar talablariga binoan global farqlanadigan ishtirokidagi yozuvli kartochkalarni ishlatish.</p> <p style="text-align: center;">2. Muloqotda jadvalchalarda yozilgan so'zlarni daktillab o'qish (tayyorlov bosqichining oxiridan boshlab).</p> <p style="text-align: center;">3. Muloqotda daktil nutqdan mustaqil foydalanish, ayni paytda</p>

<p>4. O'zlashtirilgan so'zlarni labdan o'qib, gapirayotgan kishining ketidan takrorlash.</p> <p>5. Yangi matnni o'qish.</p>	<p>og'zaki gapirish (g'uldirab).</p> <p>4. So'zlar talaffuzini yaqinlashtirib talaffuz qilish bilan birga daktillash.</p> <p>5. Og'zaki nutqdan daktillamasdan, mustaqil foydalanishi, asosiy tovushlarni aniq talaffuz etish, murakkab tovushlarni o'xshatib talaffuz etish.</p> <p>6. Daktillamasdan aniq talaffuz etish.</p>
---	---

Shunday qilib maktabgacha yoshidagi eshitishda nutqsoni bo'lgan bolalarda, ularning nuqson tuzilishi, idrok etish xususiyatlaridan kelib chiqqan xolda, eshitib funksiyasi nuqsonini silliqlash va kompensatsiyalash maqsadida ta'lim – tarbiyasining dastlabki kunidanoq og'zaki nutq bilan bir qatorda yozma nutqni idrok etish, tushunish va ifodalash zarurati tug'iladi. Ya'ni, bunday bolalarning so'zli nutqi, og'zaki, yozma, taktil nutqlar yordamida parallel ravishda o'stiradi. Eshituvchi bolalarda esa avval og'zaki nutq shakllantirilib keyin o'qishga o'tiladi.

2.2. Maktabgacha yoshdagi kar bolalar nutqini rivojlantirishda o'qish turlaridan foydalanishning roli

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar muloqot jarayonida buyruq maylidagi fellar bilan tanishadilar. Bevosita muloqot jarayonida buyruq fe'llarni idrok etib va qullab, qator fe'llar ma'nosini o'zlashtiradilar. Buyruq maylida o'zlashtirilgan so'zlar, keyin xabar maylida ham o'zlashtiriladi. Buning uchun "topshiriqlar" o'yinidan keng foydalaniladi. Pedagog bolalarga navbatma – navbat topshiriqlar yozilgan jadvalchalarni ko'rsatib murojat etadi: Vali, suv keltir. Ozoda gullarga suv qo'y. Boshqa bolalar ham o'qib chiqadilar. Topshiriqlarni bajarish jarayonida va undan keyin pedagog bolalarga savol beradi: Vali nima qilyapti? Bolalar javob beradi: Vali suv keltiryapti. Vali nima qildi? Vali suv keltirdi.

Topshiriqlar bir – biri bilan bog'lansa ham yaxshi: Masalan: Lola, piyolani olib suv keltir. Lola, piyolani Irodaga ber. Iroda, suv ich. Piyolani qo'y. Pedagog topshiriqlarni doskaga yozadi, yoki tegishli jadvalchalarni ketma – ket yil cho'ntaklariga qo'yib chiqadi. Har bir topshiriqning bajarilishidan so'ng yozilgan topshiriq yoniga bajarilayotgan, yoki bajarilgan topshiriq yoziladi.

Ozoda piyolani ol.

Ozoda piyolani oldi.

Suvni keltir.

Ozoda suv keltirdi.

Ozoda, piyolani Irodaga ber.

Ozoda Irodaga piyolani berdi.

Iroda, suvni ich.

Iroda suv ichyapti.

Iroda, piyolani qo'y.

Irodani piyolani qo'ydi.

Dilshod, qo'g'irchoqni karimaga ber.

Dilshod qo'g'irchoqni Karimaga berdi.

Karima qo'g'irchoqni uxlat.

Karima qo'g'irchoqni uxlatyapti.

Dono, sakragichni Guliga ber.

Dono sakragichni Guliga berdi.

Guli sakra.

Guli sakrayapti.

Bunday ish turi sistematik o'tkazilib, topshiriqlar xajmi va soni ko'payib boradi. Bajarilgan topshiriqlar asosida, xikoyalar tuziladi. Topshiriqlar bolalarning o'yin, mehnat faoliyati bilan bog'lanadi. Topshiriqlarni bajarish jarayonida qo'g'irchoqlar bilan ijodiy o'yinlar o'tkaziladi. Mustaxkamlanishi lozim bo'lgan lug'at mazmuniga qarab mavzular tanlanadi. Mavzular qo'yidagicha bo'lishi

mumkin: “qo’g’irchoqqa uy qo’ramiz”, “qo’g’irchoqni chumiltiramiz”, “kir yuvamiz” va x.k. o’yinlar tarbiyachi bilan birgalikda rejalashtiriladi.

Har bir o’yindan oldin, tarbiyachi bolalarda mavzuga oid tushunchalar mavjudligini aniqlaydi. Masalan: “qo’g’irchoqni cho’ miltiramiz” o’yinidan oldin “Nima kerak” didaktik o’yini o’tkaziladi. O’yin paytida bolalar qo’g’irchoqni cho’ miltirish uchun nima kerakligini aytadilar.

Matn tuzishidan avval syujetli o’yin o’tkazilib, bolalar qo’g’irchoqni cho’ miltiradilar. O’yin chog’ida bolalar maxsus iboralar o’rgatiladi. Keyin pedagog mazkur mavzu bo’yicha ikkita mashg’ulot olib boriladi. Birinchi mashg’ulotda “topshiriqlar” o’yini, o’yin asosida tuzilgan matnni o’qish va qayta xikoyalash kabi ish turlari qo’llaniladi.

Mashg’ulotlar ma’lumotlarini keltiramiz:

Mashg’ulotlar maqsadi: topshiriqlarni tushunishga o’rgatish, matnlarni o’qish, tushunish va qayta xikoyalashga o’rgatish.

O’yinning mavzusi: “qo’g’irchoqni cho’ miltiramiz”.

Bolalarni uyushtirib, pedagog o’yin mavzusini aytadi: Hozir qo’g’irchoqni chumiltiramiz. Bundan keyin so’raydi: Nima kerak bo’ladi? Bolalar: vanna, suv, sovun, gubga va x.k. deydilar. So’ng pedagog jad valchada yozilgan yoki daktil topshiriqlar beradi: Sobir stolga kleyonkani yoz, vannani olib kel. Jaxon. (issiq, sovuq) suv qo’y. Iroda, sovun, sochiq, gupkani olib kel. Maloxat, qo’g’irchoqni olib kel va yechintir. Lola, qo’g’irchoqni cho’ miltir. Vali qo’g’irchoqni artib, uxlat va x.k. O’yin paytida topshiriqlarni bajarish jarayonida bolalardan bittasi bajarilayotgan harakatlarni nomlaydi: vannani keltiryapti, suv quyyapti, qo’g’irchog’ni cho’ miltiryapti va x.k. qolgan bolalar, bolalar ketidan takrorlab, turadilar. Qo’g’irchog’ni cho’ miltirish paytida bolalar: “boshini, yuzini, qo’lini, oyog’ini, belini yuv”, deb turadilar. Bundan tashqari, harakatlar to’g’ri bajarilishi kuzatilib turadi. (qo’g’irchoqni tushurib yubormaslik, ko’ziga sovun tekkizmaslik, quruqlab artish kerak). Cho’ miltirgan qo’g’irchoqni yaxshilab artib, uxlatadilar, yoki kiyintiradilar.

Ikkinchi mashg'ulotda pedagog bergan savollari asosida o'yinning borishini matnda aks etadi va doskaga yozadi:

Biz qo'g'irchoqni cho'miltirdik. Sobir vanna olib keldi. Jaxon sovuq va issiq suvni qo'ydi. Iroda sovun, sochiq, gubkani olib keldi. Malohat qo'g'irchoqni yechintirdi va vannaga o'tkazdi. Lola qo'g'irchoqni cho'miltirdi. Vali qo'g'irchoqni artib, o'xlatdi.

Yozilgan matnni bolalar birgalikda o'qiydilar. O'yin qatnashuvchilar va qo'g'irchoqni almashtirgan xolda 3 – 4 marta takrorlangandan so'ng, bolalar matnni yaxshi eslab qoladilar. Matn xajmi asta-sekin murakkablashtirib kengaytiriladi. Berilgan mashg'ulot namuna sifatida olinadi, pedagoglar esa mashg'ulot mavzusini, matnning xajmli va murakkabligiga borishini o'zgartirishi mumkin.

Bunday ish ta'limning ikkinchi yilida boshlanib, keyingi yilida davom ettiriladi.

Rasmlar tagiga yozishga o'rgatish.

Ta'limning birinchi yilidanoq bolalar amaliy ravishda buyruq va xabar mayilidagi gaplarni tushunishga o'rgatiladi. Yilning oxirda bolalar 10 ta rasm tagiga tayyor ikki so'zli yozuvlarni qo'yishi kerak. Ishning dastlabki bosqichida pedagog bolalarning suratlari tagiga yozuvlarni qo'yadi. Fotosuratlarda bolalar 10 ta maishiy xarakterdagi bajarilayotgan bolalar tasvirlangan bo'ladi. (o'ynayapti, sayir qilyapti, o'tiryapti, yozyapti, o'xlayapti, ichyapti). Buyruq mayilidagi gaplarini o'zlashtirgach, xabar mayilidagi gaplar tuzishga o'tiladi.

Dastlab (birinchi va ikkinchi ta'lim yili) bolalar rasmlar tagiga yozuvlar qo'yib chiqadilar. Pedagog bolalar bilan birga rasmlarni qo'rib chiqadi. Suratlar asosida suxbat o'tkaziladi. Pedagog so'raydi "kim?" bolalar "Ozoda" deb javob beradi. Pedagog: Bu nima? Bolalar ko'rsatib, nomini aytadilar: Bu ko'zi, burni, og'zi va x.k. So'ng pedagog jilt chuntakchasiga jadvalchasini ko'rib so'raydi: Ozoda nima qilyapti? Bolalar jadvalchani o'qib, mazmunini tushunmasdan, nima qilishini bilmaydi. Pedagog rasm tagiga Ozoda o'ynayapti yozuvini qo'yadi. Bolalar yozuvli daktilni o'qiydilar. Shunday qilib, barcha rasmlar tagiga yozuvlar

qo'yilib, bolalar tomonidan yozuvlar o'qiladi. So'ng rasmlar tagidagi yozuvlar olinib bolalarga beriladi. Bolalar yozuvlarni o'qib chiqadi. Pedagog savol beradi: "nima qilyapti?" Bolalar chiqib, rasmlar tagiga tegishli yozuvni qo'yadilar.

Mashq birinchi marta o'tkazilayotganda, tayyor yozuvlar bilan ishlanadilar. Ozoda o'ynayapti, Baxodir o'xlayapti. Sardor yozyapti va x.k. Keyin yozuvdagi ismlar qirqib olinadi. Yendi bolalar ismlarga qarab emas, xarakat nomlari bo'yicha rasm tagiga yozuv qo'yadilar.

Bir nechta mashg'ulotda bolalar rasm tagiga qo'yiladigan yozuvni, topshiriqdan farqlashga o'rgatilishi kerak. Bolalarga turli jadvalchalar beriladi. Topshiriqni jadvalni olgan bolalar topshiriq bajaradi. Yozuvli jadvalni olgan bolalar uni tegishli rasmlar tagiga qo'yib chiqadi.

Bolalarning diqqati fellardagi bir xil o'zaklarga jalb etadi: chiz – chizyapti, o'yna – o'ynayapti; sakra – sakrayapti;

Keyingi bosqichda yozuvlar avvalgidek olinadi, rasmlarda esa bolalar emas, katta kishilar va xayvonlarning xarakatlari aks ettiriladi. Yozuvlar bolalarga beriladi. Rasmlar qo'yib chiqilgandan so'ng, bolalar qo'lidagi yozuvlarni tegishli rasmlar tagiga qo'yib o'qiydilar. Qolgan bolalar yozuvni o'qib, to'g'ri yoki noto'g'riligini aytadilar.

Mashqlarda qo'g'irchoq teatir persanajlari ham ishlatilishi mumkin. Xarakatni kim bajargandan qat'iy nazar, bolalar mazmunini tushina boshlaydilar. Darak gaplarni mashq qilib, bolalar fellarini qo'llashga o'rgatadilar, mazmunini tushina boshlaydimlar.

O'zlashtirilgan ikki so'zli gaplar, uch so'zli etib yoyiladi. Masalan: Ozoda koptok o'ynayapti. Vali non yeyyapti. Dildora sut ichyapti. Keyingi ishlarda bolalar mazmunan yaqinroq bo'lgan rasmlar ishlatiladi. Agarda boshida keskin farq qiladigan rasmlar berilsa, asta- sekin mazmuni yaqinroq bo'ladi. Masalan: qiz bola arg'imchoq uchyapti. O'g'il bola koptok o'ynayapti. Keyin rasmlar mazmuni qo'yidagicha bo'lishi mumkin: qiz bola qoptok o'ynayapti. Qiz bolalar koptok o'ynayaptilar. O'g'il bola stolni artyapti. O'g'il bola stulni artyapti. Koptok stolni ustida. Koptok stolni tagida. Bolalar matnni ongli qabul qilishga o'rganadilar.

Mashqda topshiriq o'zgartirilishi ham mumkin. Bolalarga rasmlar beriladi. Jild chuntakchalariga qo'yilgan yozuvlarni ketma-ket jo'r bo'lib o'qib chiqadilar. O'quvchi o'z rasmini tegishli yozuv bilan jild cho'ntaklariga qo'yadi. Bu mashqni o'quvchilar yozuvni labdan o'qib bajaradilar. Jadvalchani ko'rsatmasdan pedagog "Kimda qiz o'xlayapti" rasmi bor? Bolalar savolni pedagog bilan birgalikda gapiradilar. Tegishli rasmi bor o'quvchi Menda deb rasmni pedagogga beradi. Bolalar rasmga qarab, gapni birga o'qiydilar, labdan o'qish malakalarini mustaxkamlash va gaplar mazmunini tushunib ishlatish uchun "rasmni ko'rsat" o'yini xizmat qiladi. Bolalar rasmga qarab, gapni birga o'qiydilar, labdan o'qish malakalarini mustaxkamlash va gaplar mazmunini tushunib ishlatish uchun "rasmni ko'rsat" o'yini xizmat qiladi. Bolalar ikkitadan rasmlar qo'yilgan doska yoniga chiqadilar. Ta'limning birinchi yilida 10 ta rasm ishlatiladi. 4 – 5 yillarda 8 – 10 ta rasm ko'rsatiladi. Pedagog: "qiz bola rasm chizyapti" rasmini qo'rsat deydi. Bolalar tezlikda musobaqalashib rasmni topib beradilar.

Keyin o'yin mazmuni murakkablashadi. Bolalarning bittasi olib boruvchi bo'ladi, rasmlar soni ko'paytiriladi, mazmuni ham o'zgartirilib boriladi. Lug'at xajmini kengayishi xisobiga ham o'yin yildan- yilga murakkablashib boradi.

Bolalar chizgan rasmlari, kitobchalardagi rasmlarga ham tarbiyachilar yozuv tanlaydilar. So'zlar ma'nosini aniqlashtirish va kengaytirish, gramatik shakllarni o'zlashtirish maqsadida bir xil nutqiy material bilan qo'p mashqlar bajariladi. Dastlab tayyor yozuvlardan foydalaniladigan bo'lsa, keyin ularni aloxida so'zlardan tuzadilar. Buning uchun avval ishlatilgan gaplar, kiymlarga ajratilib qirqiladi va kanvertga solib bolalarga beriladi.

Bunday ish turi quyidagicha tashkil etiladi. Mashg'ulotda bolalar katta yozuvli jadvalchadan o'qigan gaplarni qirqib so'zlarga ajratadi va bolalarga uni yana butun qilishni taklif etadi.

Bolalar navbatma – navbat doska yoniga kelib rasm tagiga 2-3-4 so'zdan iborat gap to'zadi va keyin hammasi matnni o'qiydi. Bolalar hatto qilsalar, pedagog bolalar e'tiborini jalb qilib, uni to'g'rtlashga beradi. Bolalar sodda yoyiq va

yoyiqsiz gapning sxemasini o'zlashtirish kerak. Fotosuratlar bilan ishlash chog'ida, bolalar o'zi xaqida 2 – 3 shaxsga gapirishiga yo'l qo'ymasligi kerak.

Matnlar o'zlashtirilgandan keyin, bolalarga yangi rasmlar berilib, ular mustaqil ravishda yozuv tvinlaydilar. Tanish mavzu buyicha yangi rasmlar beriladi. Masalan: qizil koptok o'ynayotgan bola rasmi berilib, keyingi gal yashil koptok o'ynayotgan bola rasmi berilishi mumkin. Rasmlar shunday tanlanadiki, bolalar yodlab olgan gapni eslamasligi, balki so'z va iboralardan foydalanib, mustakil gap tuzishi kerak. Rasmlar asosida gap tuzish malakalarini mustaxkamlash maqsadida “kim tezroq”? o'yini tuziladi. Bolalar gapni tez va to'g'ri tuzish buyicha musobaqalashadi. O'yin paytida bolalar berilgan so'z bilan gap tuzadilar. Masalan: doskaga “kir yuviyapti” so'zi yoziladi. Bolalar “Ona kir yuviyapti”, “qiz bola kuylak yuviyapti”, “xola kir yuviyapti” gaplarni tuzadilar. Bolalar o'xshash gaplarni tuzganda, ongli ishlashiga, ularga so'zlarning obrazlari gavdalanishiga e'tibor bermoq kerak. Buning uchun pedagog savollar yordamida xar bir tuzilgan gapning ma'nosi o'zlashtirilganini aniqlashi lozim. Ba'zan, bolalarga xarakatni ko'rsatib berishni taklif etish ham mumkin. Ko'rsat, qanday qilib “Ona kir yuviyapti”, “tovuqlarni boqayapti” va x.k. bolalar rasmga berilgan yozuvni eslab qolib, gapni forma ravishda tuzishi mumkin. O'z o'rnida berilgan savol yordamida bola u yoki bu so'zni ma'nosini tushunganini aniqlash mumkin bo'ladi. Mavzuga oid rasmlar turkumini ishlatilishi ham gaplar, matnlar tuzish malakalari egallanishini osonlashtiradi. Rasmlar tagiga tuzilgan yozuvlardan xikoya tuziladi.

Ramlar turkumi asosida xikoyalar tuzish aloxida rasmlar asosida xikoya tuzish kabi bir xil tamoillar asosida olib boriladi. Pedagog bolalarga navbatma – navbat rasmlarni ko'rsatadi va xar bir rasm asosida suxbat o'tkazadi. Suxbat mazmuni bir – ikki jumla yordamida umumlashtiradi. Rasmlarga berilgan yozuvlarda bolalar tomonidan aniq idrok etilgan, yaqqol ko'zga ko'rinadigan narsalar aks etilishi lozim. Masalan, rasmda bolalar kulayotgan bo'lsa, “Bolalar quvnoq” degan tuzish kerak. Nima uchun sen unday o'ylayapsan? Deganda, bolalar kulayotgan, men ko'ryapman,- degan javob bo'ladi.

Rasmlar turkumi voqyealar ketma-ketligini anglab olish va shu asosida bog'lanishli bayon etish uchun qo'llaniladi. Buning uchun bolalar har bir rasmni ko'rib chiqqanidan so'ng, ularni ma'lum ischillikda qo'yib chiqishda mashq qildirish kerak. Rasmlar ketma – ketligini ixtiyoriy ravishda o'zgartirilsa, xikoya mazmunini bo'zilishini bolalarga qo'rsatish zarur. Shunday qilib biror mavzuga oid 5 ta rasmni ko'rib chiqib bolalarni 5 – 8 gapdan iborat hikoya tuzadilar. Hikoyani o'qib, tegishli rasmlarni ko'rsatadilar.

Keyin bolalarga boshqa topshiriq, ya'ni rasmlarni matnga mos etib qo'yib chiqish vazifasi beriladi. Rasmlarni ko'rib chiqib, kanvertlarga solib berilgan gaplardan mustaqil hikoya tuzadilar. Xar gal rasmlarning mantiqiy ketma – ketligiga bolalar e'tiborini jalb etib, rasmlardagi voqyealarning bir biri bilan bog'liqligini ko'rsatib turadi.

Berilgan hikoya asosida rasmlarni qo'yib chiqilgandan so'ng, bolalarga rasmga qaramasdan turib, tayyor gaplardan hikoya tuzish taklif etiladi. Maktabga tayyorlov guruxida voqyealarni izoxlab berish o'rgatib boriladi. Masalan: Botir kasal bo'lgani uchun, shifokor keldi. Botir kor o'ynagani uchun kasal bo'ldi va x.k. Bunday mashqlar yordamida bolalar mustaqil ravishda hikoya qilishga o'rganib boradilar.

Hikoyani bitta rasm asosida tuzish murakkabroq xisoblanadi, shuning uchun rasmlar turkumi bilan ishlagandan so'ng alohida rasmlar bilan ishlanadi. Rasmlarda tasvirlangan voqyealarning vaqti, sabab, oqibatlarini bolalar tomonidan aniqlash juda mushkuldir. Tasavvurlarni aniqlashtirish maqsadida bayon qilish uchun reja vazifasini bajaradigan bir nechta savol beriladi.

Ma'lumki, ko'rish idroki vositasida eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning nutqiy rivojlanishida orqada qolish kompensasiyalanadi. Kino, multfilm, diafilmlarni qo'llash bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishida muxim ahamiyat kasb etadi.

Kinofilmlar asosida hikoya tuzish bo'yicha ish qo'yidagicha olib boriladi: tarbiyachi oldindan kinofilm mazmuni bilan tanishadi va xar bir kadrda yozuvlar tayyorlab qo'yadi. Notanish mazmundagi kinofilmlar qo'rish paytida aloxida

tasavvurlarni aniqlashtirish bilan chegaralanish mumkin. Syujetni bolalar, odatda yaxshi bilmaydilar. Kattalar gapirib bergan, yoki o'qib berilgan va bolalarga mazmuni tushunarli bo'lgan diafilm va multfilmlar syujeti ustidan ishlash qo'yidagicha olib boriladi:

Filmni ko'rib chiqqandan keyin, suxbat o'tkazilib, syujetning mazmuni tushuntirildi va qisqa mazmuni yozib boriladi. So'ng hikoya ikkinchi marotaba o'qib chiqiladi. Filmni namoyish etish jarayonida uni to'xtatib, bolalar jadvalchalardagi yozuvni yoki daktil nutqni qo'ldan o'qiydilar. Uchinchi marta filmni to'xtatmasdan ko'rsatiladi. Bolalar yozuvlarni eslab qoladilar va filmni qayta namoyish etganda uni xor bo'lib gapira oladilar.

Filmga berilgan yozuvlar kichik kitobcha tuzish uchun ishlatiladi. Film mazmunini tushunishini aniqlash uchun savollar beriladi, yoki film syujeti asosida rasm chizish taklif etiladi. Filmni orada muddat o'tkazib bir necha marta qo'rsatish tavsiya etiladi va namoyishidan avval mazmunini aks etuvchi qisqa matn o'qib chiqiladi.

Qo'g'irchoq teatiri va soya teatirni ko'rsatish ham analogik ravishda olib boriladi.

O'qilgan matn bo'yicha savollar berishga o'rgatish.

O'qilgan matn mazmunini tushunilishini osonlashtirish, shuningdek o'zlashtirish darajasini tekshirish maqsadida ikki xil ish turi qo'llaniladi. "O'zlashtirilgan material doirasida o'qilgan matn mazmuni bo'yicha savollarga javob berish va mustaqil ravishda gap va matn mazmuniga savollar tuzish" deb belgilangan dastur talablarni bajarish maqsadida qo'yidagi ish turi tashkil etiladi. Har xil murakkablikda bo'lgan mazkur talabining 3 – 5 ta'lim yili dastur talablariga kiradi.

Nutq o'stirish mashg'ulotlarda so'zlar ma'nosini umumlashtirish yuzasidan tashkil etgan o'yin mashqlarda so'roq so'zlarning ma'nosini o'zlashtirish vazifasi qo'yiladi.

Bog'lanishli nutqni rivojlantirish mashqlarida esa savollar yordamida o'qilgan matnlar mazmunini o'zlashtirishiga yordam bermoq lozim. Shu sababli savollarni turlashtirish, savollar berish tartibini o'zgartirib borish va mexanik ravishda javob berishini oldini olish kerak bo'ladi. Bundan tashqari, har bir so'z ketidan taaluqli timsollar mavjudligini aniqlash kerak bo'ladi. (Bundan tashqari). Bolalar savollarga matndagi gaplarni ishlatgan holda javob berishni tez o'rganib boradilar. Bolalar javoblari ongli ekanligini aniqlash uchun savollarni o'zgartirib turi va ketma – ketligini almashtirish lozim. Masalan: o'qilgan matnda “navbatchi o'yinchoqlarni javonga qo'ydi” degan gapga “Kim o'yinchoqlarni qo'ydi?” savol berildi. Keyingi gap matnga “Navbatchi o'yinchoqlarni qayerga qo'ydi?”, “Javonga navbatchi nimani qo'ydi?” degan savol beriladi.

So'roq so'zlarni kiritish tartibi dasturda belgilangan. Bunday ish turlarini so'zlarga savollar berishi mazmun va tuzilishi jihatdan bir xil gaplar tanlanadi. “Qiz bola o'g'il bolani chanada uchiryapti”, “O'g'il bola qiz bolani chanada uchiryapti”. Bunday turdagi gaplarning ishlatilishi so'zlarda nima ifodalanganini tasavvur qilishga va gramatik shakllarining o'zlashtirishiga yordam beradi. Dastlab, so'zlarga tayyor savollar berish bilan chegaralanishi mumkin. O'rganib olganidan so'ng, bolalar mustaqil ravishda savollarni og'zaki va daktil shaklda berishlari mumkin: “Kim uchiryapti”, “Kimni uchiryapti?”.

Balalarga o'qilgan gap, matn, rasm, eshitgan hikoyasiga savollarni berishga o'rgatishida muhim bo'lgan jixatlarga savol berishga undash kerak. Shuningdek, matndagi muhim unchalik axamiyatga ega bo'lmagan narsalarni farqlashga o'rgatiladi. Bu yerda ham savollar ongli ravishda, mavjud bo'lgan tasavvurlar asosida berilishiga e'tibor beriladi.

Guruxda taxminiy savollar yozilgan jadval osib qo'yiladi. Ishni boshlashdan avval nima bilib olish lozimligiga qarab, savollar qanday berilishi tushuntiriladi. Savolga berilgan javobga qarab keyingi savol qo'yilishi ham bolalarga tushuntiriladi.

O'qilgan so'zlar obrazlarini xosil qilishiga o'rgatish.

Ta'limning ikkinchi yilidan boshlab, o'qilgan narsalarni ongli o'zlashtirish va uni tushunish darajasini aniqlash maqsadida o'qilgan so'zlar asosida tasavvur (tilesollar) yaratish ishi olib boriladi.

Bolalar gapni o'qib chiqib, uni rasmda tasvirlashi kerak. Bu ishni turlicha tashkil etish mumkin. Turli topshiriqlarni bajarib, turib berilgan kartochkalar bilan bajarilgan ish xaqida gap tuzish mashqi yaxshi samara beradi. Masalan, bola ayiqchani mashinaga o'tkazadi, qo'g'irchoqni divanga o'tkazadi, choynakni gaz plitasiga qo'yib, ularga tegishli yozuv qo'yib chiqadi: ayiqcha mashinada o'tiribdi. Qo'g'irchoq divanda yotibdi. Choynak plitada turibdi. Xarakatlarni ko'rsatmay turib, tayyor rasmlardan foydalanish ham mumkin. "Qo'g'irchoq o'xlayapti", "qizil sharf stol ustida yotibdi" gaplarni o'qib, bolalar o'yinchoqlar bilan tegishli xarakatlarni bajaradilar.

Yana bir ish turi qo'yidagicha: o'qilgan matnni bolalar rasmda ifodalaydilar. Albatta, bunda bolalarning tasviriy malakalar xolati xisobga olinadi. Tasvirlarni sxematik ravishda bajarilishini o'rgatiladi. Bunda tasvirning sifati emas, balki fikrni to'g'ri aks itilishiga etibor beriladi. Bunday turdagi mashqlar tasviriy faoliyat mashg'ulotlarida ham qo'llaniladi. Dastlab bolalar pedagog tomonidan biror gap mazmuniga mos ishlangan rasmini ko'rib chiqadilar. Masalan, "qiz bolaning qizil shari uchib ketdi" gapiga rasm tuziladi. Keyin rasm matn bilan taqqoslanadi.

Avval hamma bolalar bitta gap (matn) asosida rasm chizadilar, so'ng rasm bo'yicha o'qilgan matnni qo'llab, hikoya tuziladi. Bunday ish turi o'zlashtirilgach, bolalarga boshqa gap yoki matn beriladi, bolalar unga mos rasm chizadilar. Bunday turdagi ish murakkab bo'lib, katta va tayyorlov guruxlarda tashkil etiladi.

2.3. Predmetlarni tariflash va mustaqil o'qishga o'rgatish usullari

Predmetlarni ta'riflashga o'rgatish.

Predmet bilan birinchi tanishishdanoq bolalar e'tibori obyektning har tomonlama o'rganilishiga qaratiladi. Dastlab predmetni ko'rsatib turib, bolalar predmetning nomi bilan tanishtiriladi. Asta – sekinlik bilan ko'rayotgan narsalar haqida dasto'r talablariga muvofiq so'zlar yordamida bayon etishi kerak bo'ladi.

Kuzatilayotgan narsani boshidanoq ma'lum ketma – ketlikda ta'riflash o'rgatilib boriladi. Dastlab bolalar savollariga javob berib, predmetni ta'riflash bo'yicha namunani pedagog o'zi beradi. Ta'riflash matnlaridan “O'yinchoqlar”, “Qushlar”, “Uy hayvonlari”, “O'simliklar” mavzusida kichkina kitobchalar yasaldi.

Predmetlarni ta'riflash bo'yicha namunalarni keltiramiz, mazkur sxemalar bolalarning rivojlanish darajasi va ta'riflanayotgan obyekt xususiyatlariga qarab to'ldiriladi yoki aniqlashtiriladi.

Predmetni tariflash tartibi:

Guruxda bormi, yo'qmi?

Rangi qanaqa?

Shakli qanaqa? (nimaga o'xshaydi?)

Nimadan yasalgan?

Rostakam o'yinchoqmi?

Kafda turibdi yetibdi?

Nima uchun kerak?

Odamni ta'riflash tartibi:

Kim? (o'g'il bola, qiz bola, ona,ota,hola).

Bo'yi qanaqa?(baland, past, mendan baland, sizdan past).

Sochi qanaqa? (uzun, kalta, qora, och,to'g'ri,jin).

Ko'zi qanaqa? (qora, jigarrang, ko'k).

Kiyimi qanaqa? (ko'ylagi, oyoq kiyimi).

Maktabga tayyorlov guruxda bolalar umumlashtiruvchi so'zlarni aniqlashtirish va mustaxkamlash uchun, bolalar ularga tanish bo'lgan insonlarning xususiyatlarini tariflamog'i lozim (muhrison, ozoda, quvnoq, besaramjon).

Bolalar sxemadan foydalangan holda, predmet va odamlarni ta'riflaydilar. Asta – sekin ta'riflash tartibini eslab qolib, faqat qiyinchiliklar tug'ilgan taqdirda sxemaga qarab gapiradilar. Sxema mashg'ulotlar paytida olib quyiladi, keyin olib tashlanadi.

Voqea va hodisalarning kuzatuvini asosida matnlar boshqacharoq tartibda tuziladi. Bolalar biror hodisani kuzatadilar, pedagog esa olingan taassurotlarni bir ikki gap yordamida bayon etishga yordam beradi. Bundan tashqari, kun davomida guruxda sodir etilgan voqyealar haqida doskaga yozadi. Dastlab, yozuvlar qisqa va sodda bo'ladi: kecha kino bo'ldi. Biz mashinada uchdik. Bizga mehmon keldi. Bolalar jo'r bo'lib yozuvlarni o'qib eslab qoladilar. So'ng "Siz nima qildingiz?" kabi savollarga javob beradilar. Bunday turdagi savollar pedagog, tarbiyachilar tomonidan sistematik ravishda berilishi lozim. Bu holda javoblar ongli bo'lishi va puxta eslab qolishiga erishiladi.

Gaplarni tushunish eslab qolish va ishlatish bo'yicha ish har doim murakkablashib boradi: matnlar hajmi kengayadi, gaplar kengaytiriladi. Bunday ish yil davomida olib boriladi va uning zamirida o'qishga o'rgatish mashqlari olib boriladi.

Sayrdan oldin bolalarga sayr haqida keyin hikoyalab berish kerakligi tushuntiriladi. Sayrdan so'ng tarbiyachi bolalar bilan suhbat o'tkazib, o'z taassurotlarini bayon etishga yordam beradi. Bolalarning gaplari kartochkalarga tushuriladi. Bundan keyin yozuvlarga mos rasmlar chiziladi, rasmlar matn mazmuniga mos bo'lishiga katta e'tibor qaratiladi.

1 – matn: Kechki ovqatdan so'ng biz yotoqxonaga kirdik. Hamma uxladi, Zokir uxlamadi. Dono opa keldi. Dono opa chiroqni yoqdi. Dono opa "Uyat, uyat dedi".

2 – matn: Quyosh chiqdi. Kor erib ketdi. Ko'chalarda katta ko'lmaklar paydo bo'ldi. Biz qog'ozdan qayiq yasadik. Qayiqlar suvda oqdi.

Ertasi kun har bir bola chizgan rasmini ta'riflaydi, ya'ni o'z taassurotlari haqida gapiradi. Rasm chizishdan avval kartochkadan o'qilgan matn yordamida o'z fikrlarini to'g'ri ifodalaydi. Pedagog Lola, Botir, Donolarning rasmi matnda ko'rsatilgandek to'g'ri chizilganini ko'rsatib borishi kerak. Zokirning rasmi noto'g'ri chizilgan, chunki rasmda matnda yozilgandek, ona va bola maktabga emas, maktabdan ketmoqda. Bolalar chizgan rasmi sifat jihatdan unchalik yaxshi bo'lmasligi mumkin, yeng muhimi bola chizayotgan narsasini tasavvur etishi va tasvirlanayotgan narsaning rangi va kattaligi matnga mos bo'lishi lozim.

Bayram va dam olish kunlar ta'riflash hikoyalarda aks ettirilishi lozim. Kecha – kunduz bolalar barchasida qolayotgan bolalar bilan tarbiyachi yakshanba kuchi kechqurun suhbat o'tkazadi. (ta'limning ikkinchi yilidan boshlab). Siz qayerga bordingiz? Kim bilan bordingiz? Nimani o'ynadingiz? Kimning ota – onasi keldi? Ertalab, kechqurun, nima qildingiz? Tarbiyachi kun davomida olingan taassurotlarni so'zlar bilan ifodalashga va matn tuzishga yordam beradi. Ertasiga matndan foydalanib savollarga yordam beradi. Yoki matnni qayta hikoyalab beradi. Asta – sekin pedagog quyidagi savollarni kiritadi: “Kecha nima qildingiz?” Kecha qanday qiziqarli xodisalar bo'lgan? Nima bo'ldi? Matn tarbichi tomonidan yozilgan hamda, surdopedagog savollar yordamida suhbat o'tkazadi. Agarda tarbiyachi matn tuzmasdan bolalar bilan alohida voqealar haqida gapirgan bo'lsa, bolalar tuzgan gaplar asosida matnni surdopedagog tuzadi.

“Biz yakshanba kuni nima qildik” mavzuda hikoya.

Kecha biz Shoira opa bilan sayirga bordik. Biz uzoqqa bordik. Ozodaning oyisi keldi. Barno xat oldi. Kechqurun biz “Hayvonot bog'ida” kinosini ko'rdik. Kino qiziqarli eti.

Matnni bolalar ikki marta o'qib chiqadilar va qayta hikoyalaydilar.

Bolalar bog'chasiga kelib ketadigan bolalarning ota – onalari tarbiyachining topshirig'iga binoan matnni uyda yozib beradilar. Bolalar matnni o'qib qayta hikoyalab beradilar. Dastlab bolalar pedagogning savollari asosida hikoyalab beradilar, keyin bolalar mustaqil hikoyalaydilar, ularning javoblari

savollarga muvofiq boyitiladi. Kim bilan boring? Nimani ko'rding? Kimni uchratding? Oying nima berdi?

Dastlabki bosqichda hikoya qiladigan odamga berilayotgan savollar jadvalda beriladi, savollarni eslab qolib, ularni mustaqil ishlata boshlaydilar.

Hikoyalab berish va mustaqil o'qishga o'rgatish.

Uch – turt yoshga kelib, eshituvchi bola atrofidagi xodisa va voqyealariga qiziqqa boshlaydi. Atrofdagi narsa va xodisalar xaqida malumotlarni katta kishilar, kitob, filmlardan oladi.

Yoshi ulg'ayishi bilan ularda muloqot qilishga bo'lgan extiyoji ortib boradi. Bolalarda o'z fikri, taassurotlari, boshidan kechirgan hodisalari xaqida gapirib berish zarurati tug'iladi. Muloqotda ular so'zlashuv nutqidan foydalanadilar. Ayni paytda bolalar kontekstli nutq elementlaridan foydalanadilar, nutqni tushunishga imo – ishora, vaziyat, kontekst, taxmin yordam beradi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning kengroq muloqotda bo'lishi extiyoji uni vaqtli o'qishga o'rgatish orqali qondiriladi. Eshituvchi bolalar bog'chada o'qishga o'rgatilmaydi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar eshituvchi bolalarga beriladigan matnlarni soddalashtirilgan, moslashtirilgan xolda tushunishga o'rgatish zarur. O'qish texnikasini rivojlantirish va o'qilgan narsani tushunib o'qish mashg'ulotlarining asosiy talabidir.

O'qish texnikasi dastlab daktil nutq orqali rivojlantiriladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qish texnikasini rivojlantirish metodik jixatdan eshituvchi bolalarga nisbatan unchalik murakkab bo'lmaydi.

O'qilgan matnlarni tushunishga o'rgatish jarayonida bolalar qo'yidagilarni bilmog'i lozim:

1. Bajarilgan topshiriqlar asosida tuzilgan matnlarni mustaqil o'qish va tushunishi;
2. Yangi jumla va matnlarni o'zlashtirilgan lug'at boyligi doirasida tushunish va o'qishni;

3. Matnning to'liq varianti o'qib yoki hikoyalab berilgandan so'ng qisqartirilgan ko'rinishdagi matnni o'qish;

4. O'qilgan matnni savollar yordamida va savollarsiz hikoyalab berish.

Bajarilgan topshiriqlar asosida matnlar tuzish borasidagi ish yuqorida bayon etilgan. Qolgan talablarni bajarish maqsadida olib boriladigan ish turlarini keltiramiz;

Bolalar bilan hikoyalar mazmunini idrok etish bo'yicha murakkab ish olib boriladi;

Hikoya mazmunini tushunish uchun tushunchalar shakllantirish;

Hikoya qilib berish yoki izoxlab o'qish (pedagog tomonidan);

Qisqartirilgan va soddalashtirilgan matnni ko'rgazmali vositalardan foydalangan holda mustaqil o'qish;

O'qilgan matnni mustaqil hikoyalab berish;

Hikoya bolalar tomonidan yaxshi tushunilishi uchun pedagog uni jonli va ifodali etib hikoyalab bermog'i lozim. Hikoya qilib berayotgan odam avval matnni puxta o'rganib, undan keyingina o'qilganning mazmunini bolalarga yetkazish lozim. Hikoya mazmunini bolalar qanday qabul qilishi, eshitilgan narsa ularga qanday ta'sir etishi hikoya qilib beruvchi tomonidan matn qanday yetkazib berilishiga bog'liq.

Hikoya qilib berish va izohlab o'qish vositasida tarbiyalanuvchilarning dunyo qarashini kengaytirish, nutqni o'stirish mustaqil o'qishga tayyorlash, axloqiy hislatlarini tarbiyalash kabi vazifalar amalga oshiriladi. Pedagog tomonidan hikoya qilib berilgan, yoki birga o'qilgan matnlar qisqartirilgan va soddalashtirilgan holda mustaqil o'qish uchun beriladi.

Hikoya qilib berish va izoxlab o'qish turli metodik vositalar yordamida amalga oshiriladi. Pedagog tomonidan hikoyani izoxlab o'qish yoki hikoyalab berishdan so'ng matnlarning mazmunini tushungan holda o'qish nazarda tutiladi.

Takidlanganidek izoxlab o'qish va hikoyalashning asosiy maqsadi matn mazmunini bolalarga yetkazish, hikoya qaxramonlarining xatti – xarakatlarini, ularning sabablari va maqsadlarini tushuntirib yetkazishdir. Demak, matnni

tanlashda asosan tarbiyaviy va bilishga doir vazifalar ko'zlanadi. Bolalar tomonidan o'zlashtirilgan va mustaqil o'qiy oladigan materialdagini o'qish texnikasini rivojlantirish, lug'atni boyitish nutqni o'stirish maqsadlarga erishish nazarda tutiladi.

Hikoyalab berish va izoxlab o'qish uslubiyotining farqi nimada?

Izoxlab o'qish uchun matn oldindan tayyorlanib plakat yoki doskaga yoziladi. Bolalar matnni qismlarga bo'lib o'qiydilar. Matnning har bir bo'lagining mazmuni pedagog tomonidan tushuntiriladi. Buning uchun o'yinchoqlar, rasmlar qo'llaniladi, xatti – xarakatlar ko'rsatib beriladi.

Ta'limning uchunchi yilida A.Bartonning "Ayiqcha" sheri asosidagi matn bilan tanishtirish usullarini ko'rsatib beramiz.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning nutqiy malakalari cheklanganligi, umumlashtiruvchi tasavvurlari past darajada bo'lishi sababli she'riy asarlarni tushunish juda mushkul. Shu sababli ularga sodda, ko'pincha she'riy asarlarni tushunish juda mushkul. Shu sababli ularga sodda, ko'pincha she'riy shaklini yo'qotgan matnlar beriladi. Bunday sharoitda ham matn mazmunini tushuntirish uchun turli vositalarni qo'llab qo'shimcha tushuntirib berish talab etiladi.

Izohlab o'qib berishga tayyorlanish davrida qo'shimcha ish olib borish talab etiladi.

1. Ayiqcha matnni o'qishdan 2-3 kun avval bolalar bilan qo'g'irchoqlar uchun ko'ylaklar tikish tashkil etiladi.

2. Qo'g'irchoq bilan didaktik o'yin o'tkazish paytida "sochiqni bog'la", "ovqatni yeb qo'y", "choyni ich" kabi tushunchalar mazmunini bolalar tomonidan tushunilishi aniqlanadi.

3. Pedagog maxsus tashkil etilgan sharoitda "tashlab ketmoq", "uzib olmoq" kabi so'zlar ma'nosini aniqlanadi. Ushbu so'zlar bilan gap tuziladi.

Mashg'ulotlarga matnni izohlab berishda foydalanish uchun oyoqchasi uzib tashlangan ayiqcha va boshqa kerakli predmetlarni tayyorlab qo'yiladi.

Mashg'ulotdan avval tayyorlangan matnning usti qog'oz bilan berkitilib osib qo'yiladi.

Bolalar o'qiydilar: bir qizcha bor ekan. Uning ismi Lola edi. Pedagog qizga uyda otasi va onasi bilan yashaganini tushuntirib, o'qishda hosil bo'lgan tasavvurlarni aniqlashtiradi.

Bolalar o'qishni davom ettiradilar: Qizchani ayiqcha o'yinchog'i bor edi. O'qishdan to'xtab, pedagog bolalardan guruxda ayiqcha bor, yo'qimligini so'rab, ayiqchani olib kelishini so'raydi.

Keyin pedagog o'yinchoqdan foydalanib, tushuntirishni davom ettiradi. Bolalar o'qiydilar. U ayiqcha uchun kuylak va ishtonga tikib berdi. Ishtonchaga chuntak tikdi.

Pedagog "U" kimligini so'raydi, chuntakchali ishtonchani ko'rsatib berishni so'raydi. (rasmda yoki naturada). Bolalar o'qishni davom ettiradi: qizcha ayiqchani chuntagiga konfet soldi. U kasha pishirib berdi. Pedagog so'raydi. "U kim?" o'qish davom ettiriladi: Keyin Lola ayiqchani oyoqlarini yuvib, sochiqqa bog'ladi. Pedagog so'raydi: Kimga bog'ladi? Nima uchun?

So'ng: U nima yeydi? Deb so'raydi. Bolalar aytib beradilar. Keyin bolalar o'qiydilar: Lola ayiqchani ovqatlantirdi va u bilan sayrga chiqdi. Pedagog so'raydi: Lola nima qildi? Kim bilan sayrga chiqdi? Bolalar o'qiydi: Lola ayiqchani Valiga berdi. Vali ayiqchani o'ynashni bilmas edi. Pedagog so'raydi: Kimga berdi? Nimani bilmas edi? Bolalar o'qiydi. U ayiqchani oyog'ini uzib oldi. Pedagog aniqlaydi: Kim ayiqchani oyog'ini uzdi? Bolalar: Lola ayiqchani olib uyga olib keldi. Oyisi ayiqchani oyog'ini joyiga tikib qo'ydi. Lola ayiqchani o'ynadi.

So'ng bolalar matnni hor bo'lib o'qiydilar. Dastlabki o'qishda savollar berilib, ayrim so'zlar ma'nosi aniqlangan bo'lsa, endi pedagogning rahbarligida matnni qayta o'qilishi savollarsiz tashkil etiladi. Mashg'ulot ikki marnta o'qish bilan tugutiladi. Hikoyalarni qismlarga ajratgan holda o'qish ham mumkin.

Ikkinchi mashg'ulotda bolalar ular oldidagi matnni o'qimaydilar. Pedagog so'raydi: Qischni ismi nima edi? Keyin pedagog qizcha ayiqcha bilan qanday o'ynaganini aytib berishni so'raydi. Shuningdek qizcha ayiqchani yaxshi ko'rishini

qanday bilganini ham so'zlab berishni so'raydi. Bu savollar o'qish davomida berilgan savollarga nisbatan umumlashtirilganroqdir.

Savollarga javob berilgandan so'ng bir ikkita bola matnni qayta hikoyalab beradi. Kechki soatda tarbiyachi, pedagogning topshirig'iga muvofiq o'qilgan hikoya haqida bolalar bilan suhbatlashadi. Bolalar ayiqcha haqida tarbiyachiga so'zlab beradilar. So'ng matn kichik rasmlar kitobchaga kiritiladi, matnni bolalar mustaqil o'qiydilar.

Ta'limning to'rtinchi yilida izohlab o'qib berishdan keyin A.Bartoning she'rining originalini o'qib, she'rning mavzusi bo'yicha rasm chizadilar.

Izohlab o'qib berishda sayr va sayohat paytida va filmlarda ko'rganlari haqidagi hikoyalar matnidano foydalaniladi. Izohlab o'qib berish jarayonida qisqaroq matn tuzilib, u mustaqil o'qiladi.

M u s t a q i l o ' q i s h .

Ta'limning uchinchi yilidan boshlab bolalar mustaqil o'qishni o'rganadilar. Bolalar 2-3 gapdan iborat qisqa hikoyalarni o'qiydilar. Gapdagi so'zlar ma'nosi bolalarga tanish bo'ladi. Ma'lumki eshituvchi bolalar bog'chasida mustaqil o'qish o'rgatilmaydi. Eshitishda nutqsoni bo'lgan bolalar uchun mustaqil o'qish nutq o'stirishning muhim omilidir. Shu sababli bu bolalarni o'qishga o'rgatilishiga katta e'tibor beriladi. Uch yoshga kelib eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar so'z va qisqa gaplarni o'qiy oladilar. Ta'limning ikkinchi yilida ular topshiriqlarni, rasmlar tagidagi 2-3 gapli yozuvlarni o'qiydilar. Ta'limning uchinchi yilida ta'riflash hikoyalarni o'qiydilar, kichkina hajmli badiiy hikoyalar bilan tanishadilar. Bolalar nutqini o'stirishda, o'qishning o'rni kuchayib boradi. Ta'limning beshinchi yilida nutq o'stirish mashg'ulotlarida o'qish asosiy ish turlaridan biri bo'lib qoladi. O'qish bolalar nutqini o'stirishga xizmat qilishi uchun matnning tili va mazmuni ularga tushunarli bo'lmog'i kerak. Matnni mustaqil o'qigan bolalar o'qiganing mazmunini yaxshi tushunishi lozim. Yilning ikkinchi yarmidan boshlab matnlar har kuni nafaqat maxsus mashg'ulotlarda, balki tarbiyachi mashg'ulotlarida, alohida mashg'ulotlar paytida ham o'qiladi. Alohida – alohida mashg'ulotlarga ikkitadan bola olinadi, bitta bola shug'ullanib,

ikkinchisiga hikoyani mustaqil o'qish taklif etiladi. Dasturda ko'rsatilgan mavzularga pedagog tomonidan mustaqil o'qish uchun matnlar tuziladi. Bunda bolalarning tajribasi, o'zlashtirgan lug'at, gramatik shakllar hisobga olinadi.

Ikki hil matnlarni keltiramiz:

Qor erib ketdi. Uyning yonida kulmak bo'ldi. Oliya yugurdi. U sirpanib, ko'ylakka yiqilib tushdi. Oliyani qo'li va yuzi iflos bo'ldi. Oliya yig'lamadi.

Ko'chada qor ko'p. Iroda chanaga o'tirdi. Vali Irodani uchirdi. Vali tez yugurdi. Iroda kuldi. Chana ag'darildi. Iroda dumalab ketdi.

Bunday matnlar bolalarda real obrazlarni hosil qilib, ularga katta zavq bag'ishlaydi. Agar ilgari bolalar bevosita idrok etilgan narsa haqida o'qigan bo'lsalar, ta'limning uchinchi yilida ularning lug'at boyligi va nutqiy saviya rivojlanishi bilan, bevosita idrok etilmagan narsalar haqida ham o'qib tushunish imkoniyati paydo bo'ladi. Masalan, bolalarga olmahon haqida hikoya o'qib berish mumkin. Ularga "olmahon, yumishoq, daraxt, o'rmon, yeyapti, sakrayapti" degan so'zlar tanish bo'ladi. Mustaqil o'qish uchun qo'yidagi ko'rinishdagi matn beriladi.

O l m a x o n

Olmaxon o'rmonda yashaydi. Daraxtda olmaxonning uyi bor. Olmaxon kichkina. Rangi sariq. Dumi uzun, yumushoq. Olmaxon sakraydi. U yong'oq yeydi.

Matni o'qish paytida ularning olmaxon haqidagi bilimlari kengaydi, mustakil nutqi rivojlanadi. Matnga rasm chizib, bolalar uning mazmunini gapirib beradilar. Agarda matnlarda notanish so'zlar uchrasa, pedagog mashg'ulotlarga tayyorlanib, so'zlar ma'nosini aniqlaydigan umumlashtiradi.

Hikoyalab berish va izohlab o'qish halida mustaqil o'qish o'rtasidagi farq shundaki, hikoyalab berish paytida dramalashtirish, o'yinchoq va rasmlardan keng foydalaniladi. Bularning hammasi murakkab mazmunidagi hikoyani tushunib o'zlashtirilishiga yordam beradi. Hikoyalab berish vositasida bolalar mustaqil o'qishga tayyorlanadi, bolalarning axloqiy fazilatlarini va bilishga doir qiziqishlari

shakllanadi. Hikoyalab berishdan keyin o'qish paytida yetishgan hikoya so'zlarda mustahkamlanadi.

Mustaqil o'qish bolalar nutqini takomillashtiradi, matn mazmunini tushunish va qayta hikoyalash malakalarini shakllantiradi, o'qishga bo'lgan qiziqishlarini uyg'otadi.

Mustaqil o'qish uchun qo'yidagi material beriladi.

1. Bevosita idrok etilgan narsalarni ifodalovchi matnlar.
 2. Bolalarga hikoyalab berilgan yoki izohlab o'qilgan matnlarning qisqartirilgan va soddalashtirilgan varianti.
 3. Dastur talablariga muvofiq maxsus tuzilgan matnlar.
 4. Har bir ta'lim yili uchun ko'rsatilgan adabiy matnlar,
 5. Dasturning "Mustaqil o'qish uchun" bo'lishida tavsiya etilgan hikoyalar.
- Mustaqil o'qilgan matnlarning tushinilganini aniqlash uchun quyidagi metodik uslubdan foydalaniladi.

1. Matn mazmunining tushunilganini savollar yordamida aniqlash. Bunda hikoyaning asosiy qahramonlari. Hodisa qayerda va qachon sodir etilgani haqida savollar berilib, bolalarning bilimlari aniqlanadi.

2. Umumlashtiruvchi savollar yordamida bolalar tomonidan matn tushunilishini aniqlash. Nima uchun va qanday bo'ldi?

3. O'qilgan matnni qayta hikoyalash. Matnni hikoyalash paytida avval va keyin etilgan voqyealar bilan to'ldiriladi.

4. O'qilgan mavzu bo'yicha rasm chizish.

Hikoyalashga o'rgatish

Ongli ravishda qayta hikoyalashga o'rgatish eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarga ona tilini o'zlashtirish, eshitilgan va o'qilgan narsalarni tushunishini tekshirish, mustakil nutqini rivojlantirish vositasi hisoblanadi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar kichik yoshdan boshlab o'qishni o'rganib oladilar, shu sababli jadvalchalarda yozilgan matnlarni eslab qolish hamda takrorlash ular uchun uncha qiyinchilik tug'dirmaydi. Albatta, bu takrorlashni qayta hikoyalash deb bo'lmaydi. Lekin, tanish matnlarni eslab qolish malakalarini rivojlantirib borish kerak, sababi bolalarda lug'at boyligi ortib boradi, nutqiy xotirasi rivojlanib boradi, gap tuzish malakalari shakllanadi. Hikoyalab berishni o'rgatishdan ko'zlangan asosiy maqsad qabul qilingan narsani mustaqil ravishda bog'lanishli bayon etish malakalarini orttirishga bolalarga yordam berishdir.

Matnni hikoyalab berish

Pedagog bolalarga so'zlab beradigan matnni oldindan tayyorlaydi. Matn sodda bo'lishi kerak. Hikoyalab berishga o'rgatishdan maqsad bolalarda o'qishga bo'lgan qiziqishni o'yg'otish, axloqiy fazilatlarini shakllantirish.

Pedagog hikoyalab borayotgan paytda bolalar oldida matn bo'lmaydi. Hikoya og'zaki daktil bayon etiladi. Zarurat bo'lganda, alohida so'z va iboralarni yetkazish uchun, yozuvli jadvalchalar yoki doskadagi yozuvlardan foydalaniladi. Bolalar pelagog hikoyasini ketidan takrorlaydilar. Hikoyalash 2-3 marta takrorlangach, bolalarga mustaqil o'qish uchun hikoyaning qisqa varianti beriladi. Matnlar doskada yoki plakatda yozilgan bo'lib, iloji boricha gaplar bitta qatorda joylashish lozim.

Hikoyalab berishda bolalar ikkinchi yildan boshlab o'rgatilishi mumkin. Matnning hajmi va mazmuni bolalarning umumiy va nutqiy rivojlanish saviyasiga bog'liq. Hikoya qilib berishda o'yinchoq, rasmlar, sahna ko'rinishlari, kino va diofilmlardan keng foydalaniladi. Bajargan topshiriqlar haqida bayon etish rasmlar asosida gap tuzish, savollarga javob berish, rasm tagidagi yozuvlarni o'qish ham bolalarni mashg'ulotga tayyorlaydi. Ta'limning ikkinchi yilida og'zaki daktil

ravishda hikoyalab berish o'yinchoqlar hatti harakatlarini namoyish bilan birgalikda amalga oshiriladi. Hikoyalar juda sodda bo'ladi. Masalan: Katta qo'yon sabzi yeyapti. Kichkina qo'yoncha yugurib keldi. Kichkina qo'yoncha sabzi so'radi. Sabzi ber. Katta qo'yon unga sabzi berdi. Kichkina qo'yoncha "Raxmat" dedi. Qo'yoncha sabzi yedi.

Pedagog o'yinchoqlar yordamida har bir o'qilgan gapning mazmunini ko'rsatib beradi. Masalan, katta qo'yon sabzi yeyotganini ko'rsatib. Katta qo'yon sabzi yeyapti deydi, bolalar pedagog ketidan og'zaki yoki daktil qaytaradilar. Matn mazmuni yetkazilgandan so'ng, pedagog bolalarni xulosa qilishga undaydi: Katta qo'yonga mehribon ekan. Pedagog so'raydi. Nima uchun? Bolalar javob beradi: U kichkina qo'yonchaga sabzi berdi.

Bu kichik kichik hikoya bolalarni qiziqtirishi uchun, pedagog aktyorlik maxoratiga ijodiy tafakkurga ega bo'lmog'i kerak. Hikoya bolalarni qiziqtirishi uchun pedagogning imo-ishoralar va yuz mimikasi ifodali bo'lmog'i zarur. Hikoyaning har bir syujeti o'yinchoqlar yordamida ko'rsatiladi. Hikoya qilib berish chog'ida, har bir aytilgan gapning ketidan, pedagog kontrol savollar beradi: Qo'yoncha nima yeyapti? U sabzini kimga berdi. Va x.k. Hikoya ikkinchi marta bayon etiladi, so'ng doskada qisqa matn yoziladi. Masalan: Kichkina qo'yoncha sabzi so'rayapti. Katta qo'yon unga sabzi berdi. U mehribon. Kichkina qo'yoncha sabzi yeyapti.

Bolalar matnni o'qiydilar va keyin barcha harakatlarni o'yinchoqlar yordamida ko'rsatadilar. Matnlar asta-sekin murakkablashib, ularning hajmi kattalashadi. Dasturga qayta hikoyalab berish uchun muljallangan matnlar hajmi va mazmun jihatdan o'zlashtirish uchun murakkab hisoblanadi. Shuning uchun, pedagog qisqa matn tuzgandan so'ng uni hikoyalab beradilar. Hikoyalab berish paytida ham matn yanada qisqartirilib, asosiy mazmun saqlanib qolinadi.

Dastlab bolalar (ta'limning ikkinchi yilida) matn mazmuni bo'yicha qo'yilgan savollarga javob bergan holda hikoyalashni o'rganadilar. Bolalarning javoblari doskaga yoziladi, javoblardan matn hosil bo'ladi. Asta sekinlik bilan har bir hikoyaga berilgan reja savollar umumlashtirilgan holda berilib hikoyalashga

yordam beradi. Sxemada qator savollar beriladi: Bu qachon bo'lgan? Qayerda? Kimlar bor edi? Nima qildilar? va x.k. Bu savollar qayta hikoyalashdan avval doskaga ilib qo'yish tavsiya etiladi. Mazkur sxemani bolalar eslab qolib hikoya qilish paytida undan foydalanadilar. Sxemada ongli ravishda foydalanishni o'rgatish uchun sxemadagi savollarni mazmun jixatidan boshqacharoq savollar bilan almashtirib turish tavsiya etiladi. Ish jarayonida bolalar qayta hikoyalash, eng muhim, ketma-ket kabi so'zlar ma'nosi o'zlashtiriladi. Maktabga tayyorlov guruxda hikoyalab bera oladigan matinning taxlilini o'tkazish uchun 2-3 mashg'ulot olib borish tavsiya etiladi. Doskaning chap tomonidan hikoya matinning namunasi, o'ng tomonidan qayta hikoyaladigan matnning namunasi (qisqartirilgan) beriladi. Ikkala matnni taqqoslab, bir xil so'zlar nima uchun tushurib ketilgani, boshqalari nima uchun olinganini tushuntiradi, olmoshlardan foydalanishi o'rgatadi. bu ish matndagi eng muhim tomoni aniqlash uchun olib boriladi. Kiyin bolalarga matnni qisqartirish yillari ko'rsatiladi. Dastlab bolalar qisqa matnlarini aslini hikoyalab beradilar. Matnlarni hikoyalashda bu zarur bosqichdir. Bolalar tomonidan ongli ravishda, matnni qisqartirib hikoyalash ularning yuqori savqiyasidan dalolat beradi. Shuning uchun matnni hikoyalashga o'rgatishda bolalarga ayrim so'zlarni almashtirishga, gaplarning muhim tomonlarini qoldirib qisqartirishga o'rgatiladi. Hikoyani eshitib, bir ikki savol yordamida bolalar tomonidan matn tushinilishi aniqlanadi. Shuningdek olmosh gaplarning tushunilishi ham aniqlanishi va bolalarni ulardan foydalanishga o'rgatish kerak bo'ladi. Hikoyalash paytida yo'l qo'yilgan grammatik xatolarni kuzatishda barcha guruh bolalari ishtirok etishlari kerak. Matn o'zlashtirishini aniqlash uchun bolalarga matn mazmuni bo'yicha rasm chizish taklif etiladi. Rasm bolalarga ko'rsatiladi va uning mazmunini matn bilan solishtiriladi. Bunday turdagi mashg'ulotlar 2-3 marta o'tkazilishidan keyin bolalar matnda mazmun aks ettirish tushinib oladilar. Rasmlar matn 2-3 marta o'qib bo'lingandan keyin chizilgani uchun bolalar rasmlar asosida mustaqil gap tuzib hikoya qilib borishlari mumkin bo'ladi. Bunday usul hikoyalab berishning eng samarali usullaridan bo'lib, matn mazmunini o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Dastlab bunday vazifani eng kuchli tarbiyalanuvchilar bajara oladilar. Qiyinchiliklar tug'ilganda hikoyalab berish paytida matndan foydalanish mumkin bo'ladi. Mashg'ulot kichik guruh bilan tashkil etilganda barcha bolalar o'z rasm asosida hikoyalab berishlari mumkin. Hikoyalab beruvchi ketidan barcha bolalar takrorlab turadilar. Hikoyalab berish ko'p marta takrorlanib matinni eslab qolinishiga yordam beradi.

Xulosalar

Shunday qilib eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar maxsus maktabgacha tarbiya muassasi oldida tarbiyalanuvchilarni har tomonlama kamol toptirish, maktab talimiga tayyorlash vazifasi turadi. Ya'ni, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolarni jismoniy, aqliy, axloqiy, estetik, mehnat, ekologik, iqtisodiy jihatdan tarbiyalab, kerakli bilim, malaka va ko'nikmalarni shakillantirish zarur. Bolalarga turli faoliyatlar jarayonida korrekson talim-tarbiya berib, ularning nutqini muloqit qilish hamda borliqni bilish vositasi sifatida o'stirish zarurligi surdo pedagogika fanining asosiy prinsplari etib, e'tirof etiladi. Shu sababli maktabga talim tarbiya dasturlarining barcha bilimlarida belgilangan bilim va malakalar so'zli nutq bilan uyg'unlikda shakillantiriladi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar korresion talimi shu jumladan nutqini o'stirish jarayoni ularning o'yin o'ynash, mehnat qilish, kun tartibidagi yumushlarni bajarish, erkin faoliyatlar va barcha dasturiy mashg'ulotlarda amalga oshiriladi. Maxsus dasturda jismoniy tarbiya, mehnat, o'yin, tevarak atrof bilan tanishtirish, nutq o'stirish, tasviriy faoliyat, oddiy matematik tasavvurlarni shakillantirish, eshitish qobiliyatini va talaffuzni shakillantirish, musiqa bilimlari mavjud. Dastur bo'limda belgilangan talim standartlari bilan bir qatorda korresion vazifa etib so'zli nutq, kerakli so'z boyli va bog'lanishli nutqni egallash vazifalari belgilanadi.

Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarning eshitish qobiliyatining cheklanganligi, idrok etish xususiyatlari hisobga olgan xolda, korresia va kompensasiya vazifalarini amalga oshirilish uchun ularga talim tarbiya berishda og'zaki, yozma, daktil nutqdan keng foydalaniladi. Ya'ni so'zli nutqni egallash uchun yordamchi vosita sifatida daktil va yozma nutq qo'llaniladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar oldida daktil va yozma nutqni idrok etib tushunish zarurati paydo bo'ladi. Yozuvli jadvalchalar va matnlar bolalar bog'chasining barcha xonalirada mavjud bo'ladi va bolalar ularni global ravishda, ya'ni yaxlit (analiz va sintiz qilmasdan o'qiydilar). Daktil nutqni paralel o'zlashtirilgach asta-sekinlik bilan analitik o'qishga o'tiradi. O'qish va matinni tushunish malakalri nutq

o'stirish mashg'ulotlarida shakillantiriladi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda ongli o'qish, so'zlab berish qobiliyatini tarkib toptirish uchun maxsus nutq o'stirish mashg'ulotlarida quyidagi ish turlarini qo'llash yaxshi samara beradi.

1. Bajarilgan topshiriqlar haqida bayon etish
2. Rasmlar tagiga yozish
3. O'qilgan matn bo'yicha savollar berish
4. O'qilgan so'zlar obrazlarini hosil qilish
5. Predmetlarni tariflash
6. Hikoyalab berish va mustaqil o'qish

O'qish shubxasiz eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. O'qish bolalarni hayotga olib kiradi, ijtimoiy hodisalarni anglash va to'g'ri baxolashga yordam beradi. O'qish bolaga o'zini shahs sifatida anglashiga va xayoida o'z o'rini topishga ko'maklashadi. Kitob eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni eshituvchi insonlar bilan yaqinlashtiradi va ularni hayotga moslashtiruvini osonlashtiradi.

Malumki, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqi rivojlanmagan bo'lib, talaffuzida murakkab buzilishlar kuzatiladi. O'qish jarayonida ular so'zlar, so'z bo'laklari, bo'g'in va tovushlarni tushirib yoki almashtirib talaffuz etishi mumkin. Bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun bolalarning fanimatik eshituvini rivojlantirish, talaffuzini shakillantirish, so'zlardagi bo'g'in tovush tuzilishini aniqlash ishlari olib boriladi. Bundan tashqari bolarga matn bilan ishlashni o'rgatiladi. Dasturga muvofiq matn bilan ishlash jarayonida quyidagi bilim va malakalar orttiriladi.

Matndagi voqiya va hodisalar ketma-ketligi va o'zaro bog'liqligini aniqlash, badiiy asarning muhim va muhim bo'lmagan tomonlarini aniqlash;

Qaxramonlarning xarakteri va xatti-harakatlariga baho berish (qisqa);

Badiiy asar janrlarini ajrata bilish;

O'qilgan matnlar mazmunini og'zaki va yozma ravishda bayon etish;

Atrof-muhitdagi hayot xaqida boalarning bilim va tasavvurlarini kengaytirish va aniqlashtirish.

Bolalarni ahloqiy jihatdan tarbiyalash;

Esitik did, qarash va tushunchalarini shakillantirish;

Korresion vazifalar lug'at boyligini oshirish, bog'lanishli va so'zlashuv nutqini o'stirish, eshitish qobilyatini rivojlantirish;

Matn bilan tanishish va uni o'zlashtirishda quyidagi kamchiliklarni bartaraf etishga yo'naltiriladi:

Matn mazmuni, alohida so'z va so'z birikmalari va gaplarni tushinishdagi qiyinchiliklar;

Matndan kerakli malumotlarni ola olmaslik, alohida gaplarni bayon etishga intilish;

Berilgan savolga noto'g'ri yoki noaniq javob berish;

Matnni tahlil qilish va umumlashtirishni talab etuvchi savollarni tushinishdagi qiyinchiliklar;

O'qilgan matnning g'oyasini aniqlash, voqiyea va hodisalarga o'z munosabatini bildirishdagi kamchiliklar.

Maktabgacha yoshdagi eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalrni o'qish malakalri, bog'lanishli nutqni maktab davrida ona tili va boshqa fanlarni o'zlashtirilishi uchun xazmat qiladi.

QO'LLANILADIGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida va x.k.